

ՀԱՅ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀՌՈՄ

(ԺԷ ԴԱՐ)

Հայկական տպարաններու պատմութեան մէջ, Վենետիկի եւ Պոլիսի կողքին, հնադոյն տպարաններէն մէկը եղած է Հռոմինը, որ յատուկ ուշադրութեան արժանի է: Նորադոյն հեղինակներէն Ռափայէլ Խլիտանեան շատ ընդարձակ եւ գեղեցիկ կերպով անդրադարձած է անոր մասին, համադրելով ցարդ յայտնուած բազմաթիւ աղբիւրներ¹: Մենք ալ, որ պատեհութիւնն ունեցանք երեք տարիներ յաճախել Փրոփականտայի դարաւոր տիւանը եւ հաւաքեցինք շատ աղբիւրներ, կ'ուզենք փորձ մը ընել, նոր լոյս մը տրուելու պատմութեան, կանուխէն յայտարարելով թէ անկարելի է չարադրել լրիւ պատմութիւնը՝ դիւանական տուեալներով. մեր նախադասն է՝ տալ լուսաբանութիւններ, հետաքրքրական նոր մանրամասնութիւններ, որոնց արժէքը գիտեն՝ նիւթովս մօտէն հետաքրքրուող անձեր:

ՎԱՏԻԿԱՆԻ ՏՊԱՐԱՆԸ

Կիւթէնպէրլիի տիւանէն վերջ, 1465ին, երկու գերմանացիներ՝ Sweynheim եւ Pannartz, տպագրութեան տիւտը բերին Իտալիա, հաստատուելով Սուրբիակոյի Բենեդիկտեան վանքը, ուր կային գերմանացի կրօնաւորներ: 1467ին Pannartz կ'ողողուի Հռոմ, կը փորագրէ յունական տպագրութեան համար առաջին տիւրերը, ու յատկապէս Պօղոս Բ. (1464-1471) եւ Սիբիլոս Դ. (1471-1484) Պապերու գահակալութեան շրջանին, մեծ յաջողութեամբ կը տպագրէ առաջին տիւրերը²:

1. ԻՇԵԱՆՆԱՆ Ռ., Հայ գրքի պատմութիւն, Հտ. Ա., Երևան, 1977:
2. Այս նիւթին մասին մեր գլխաւոր աղբիւրը եղած է՝ MORONI GAETANO, *Dizionario di erudizione storico-ecclesiastica*, Venezia, 1854, vol. LXIX, pg. 218-254.

Յաջորդ Պապերը, սակայն, այնքան կարեւորութիւն չեն տար այս նոր զինատիւն, մինչեւ կու գայ Պիոս Դ. Պապը (1560-1565), Վենետիկէն Հռոմ կը կանչէ Paolo Manuzio նշանաւոր տպագրիչը՝ սա կամպիտոլիոյի միայն իւր բանայ տպարան, որ նոյն Պապին հովանաւորութեան տակ կը զարգանայ, ունենալով ոչ միայն լատինական եւ յունական գիրեր, այլ նաեւ արեւելեան լեզուներու։ չունինք բացայայտ վկայութիւն թէ որոնք եղած են այդ արեւելեան լեզուները։ Պիոս Դ. բանալ կու տայ առանձին տպարան նաեւ Վատիկանի մէջ «Stamperia Apostolica Camerale» անունով, ուր կը տպուին իր շրջաբերական թուղթերը։

Պիոս Դ. Պապի մահով, տպարանը մեծապէս կը սուսօյ, որովհետեւ իր յաջորդը, Պիոս Ե. (1566-1572), թէեւ սրբակեաց անձ, փոխանակ ուղղակի անձամբ հետեւելով՝ գործը կը յանձնէ Հռոմի ժողովուրդին։ Manuzio կը թողու Հռոմը ու կը դառնայ Վենետիկ։

Հռոմի տպարաններու ծաղկումը կը սկսի Գրիգոր ԺԳ. Պապի օրով (1572-1585), որ կրկին կը բանայ կամպիտոլիոյի տպարանը, ձուլել տալով արեւելեան լեզուներու տպագրական գիրեր, եբրայեցիւն, արաբերէն, ասորերէն եւն., որոնց շարքին նաեւ հայերէն գիրերը, նպատակ ունենալով տարածել կրօնական քնոյթ ունեցող գիրքեր։ Գրիգոր Պապ Վենետիկէն կրկին կանչել կու տայ տպագրիչ Paolo Manuzio, որ հաշիւ Հռոմ հասած՝ կը վախճանի, 1574ին։ Այս Պապին օրով, 1579ին, տպագրուած է Յայտարարութիւն մը, միայն զրուսթիւն, որու նկարագրութիւնը կատարած է Հ. Գ. Գալէմբեարեան³։ Նոյն Պապին օրով, 1584ին տպուած է Տօմար Գրիգորեան, որմէ օրինակ մը Գրիգոր ԺԳ. շրկած է Աղարիա Սիսի կաթողիկոսին, որ խանդավառուած՝ իսկոյն կը պատասխանէ Պապին, 10 Ապրիլ 1585 թուակիր նամակով։ «Իմացաք եւ գիտացաք զղթութիւնն եւ զմտածութիւնն եւ զշտապն առանձնական, որ քո Սրբութիւնդ ունի ի մեզ որդւոցս Հայոց... տլեր շինել նոր պատմա գիր գեղեցիկ՝ ի Հայոց լեզու»⁴։ Ու չափէպէն Հռոմ կը լքէ Յովհաննէս Եպս., Գրիգոր սարկաւազ եւ Աբղար զպիրի որդին՝ Մարկոս Անտոնիոս «Աստուածաշունչ դրքով մի Հայոց», որպէսզի տպագրուի Հռոմի մէջ, յատկապէս Գրիգոր սարկաւազի հսկողութեամբ⁵։

ՀՄ.ի. (Հաւատարմութիւն) Ժողովը 17 Հոկտ. 1638ի նիստով՝ Կ'ո-

3. ԳԱԼԵՄԲԵԱՐԵԱՆ Հ. Գ., Հռոմայ առաջին իայ տպագրութիւնը 1579ին է, «Հանրէս Սմսօրեայ», 1914, էջ 18-22։

4. Զեռագիր Վատիկանի, Cod. Vaticanus Armeni, n° 2, fol. 34v։

5. Չանց կ'ընենք ծանրանալ այս շրջանին մասին, որովհետեւ Ռ. Իլյանեան իր վերոյիշեալ գիրքին մէջ չափ մանրամասն քննած է արդէն։

րոջ՝ Տօմար Գրիգորեանէ օրինակ մը ղրկել Ղըրմ, P. Emidioի, որ պէտքից ցոյց տայ հայերու եւ վերացուի անոր պարունակութիւնը՝:

29 Հոկտ. 1632ի մասնական ժողովի մը մէջ՝ Կ'որոշուի յիշեալ հատորէն երեք օրինակ ղրկել Պարսկաստան, Մովսէս Կաթողիկոսի, իրաւաստութեամբ Արքեպիսկոպոսի եւ Արիստակէս Վարդի, որպէսզի սերտեն դրքին պարունակութիւնը եւ իւրացնելով՝ միաձեւութիւն մը ստեղծուի Զատիկի տօնակատարութեան նկատմամբ՝:

Յաջորդ Պապերէն Սիքստոս Ե. (1585–1590) եւ Կղեմէս Ը. (1592–1605) զարկ տուած են Հռոմի տպարաններուն: Սիքստոս Ե. «Immensa aeterni Dei» կոնդակով, (Հրտ. 22 Յունուար 1587ին) հաստատած է Քարտինալներու ժողով մը «Congregazione della stamperia Vaticana» տիտղոսով, որպէսզի հսկեն տպարաններու վրայ՝ հաւատքի հակառակ սխալներու առաջն առնելու համար: Նոյն Պապը հրատարակած է (27 Սպրիլ 1587ին) «Eam semper» կոնդակը, պաշտօնապէս հաստատելով Վատիկանի տպարանը, որու համար ծախսած է 40.000 սկուդ, նպատակ ունենալով տպագրել Սատուածաշունչն ու Ս. Հայրերու գործերը: Տպարանը յանձնած է վարպետ լիբրարիոս եւ արեւելեան լեզուներու մասնագէտ՝ Gio. Battista Raimondiի, որ յատուկէն փորագրած է նաեւ հայկական գիրերը⁶, իբր աշակերտ ունենալով Stefano Paolini, որու մասին պիտի անդրադառնանք ստորեւ:

9 Հոկտ. 1638ին ՀՍ-ի ժողովին Քարտուղարը, Ինկոլի, հաշուետուութիւն մը կը կարդայ Փրովանկիանտայի տպարանին մասին, տալով նախ պատմական յիշատակութիւններ, թուելով զանազան Պապերու ջանքերը ի նպաստ արեւելեան լեզուներով գիրքերու հրատարակութեան, Գրիգոր ԺԳ. Պապի համար ըսելով՝ թէ «տպագրեց արաբերէնով եւ հայերէնով Հաւատոյ դաւանութիւնը եւ Տալուայի սրբաբերէնով եւ հայերէնով Հաւատոյ դաւանութիւնը»⁷: Նոյն Քարտուղարը 1641 տարւոյն մէջ ուրիշ հաշուետուութեան մը աւելցնելով, դարձեալ կը կրկնէ թէ Գրիգոր ԺԳ. Պապ «չինեց հայկական տպարանը, տպել տուաւ զանազան գիրքեր, Տօմարը եւ Հաւատքի դաւանութիւնը»⁸: Մեր ձեռքը անցաւ Փրովանկիանտայի 1665ին պատրաստուած գրադարանի ցանկը⁹, ուր նշանակուած է թէ հոն կը պահուի «Pro-fessio fidei Armenae, stampata ex Typographia Vaticana», որու

6. Acta, vol, 6, fol. 151-2, n. 2.

7. Acta, vol. 8, fol. 134, n. 1.

8. Cong. Part. vol. 2, fol. 31.

9. Անդ:

10. Cong. Part. vol. 3, fol. 270.

11. Fondo Vienna, vol. 22, fol. 195.

իրը թուական նշանակուած է բացայայտ կերպով 1596, թուական մը որ չի համապատասխաներ Գրիգոր ԺԳ.ի զահակալութեան շրջանին (1572-1585), այլ Կղբմէս Ը. Պապին (1592-1605): Մեղմէ անկախ՝ Հ. Ն. Ալիքեան տեսած ու նկարագրած է այս տպագրութիւնը¹², եւ որով կրկին անգամ կը հաստատուի 1596ը իբր ճշգրիտ թուական Հաւատոյ դաւանութեամբ:

Պօղոս Ե. (1605-1621) Պապի օրով, Հռոմի մէջ տպագրուած է հայկական գիրերով Մեղբիսէթ Կաթողիկոսի նամակը՝ գրուած նոյն Պապին: Գրիգոր Կեսարացի առ Մեղբիսէթ ուղղած նամակին մէջ, հաւանաբար գրուած 1614ին, Կաթողիկոսին կը համարձակի գրել. «Քան զամենայն մեծ չարիքն այս են, զի դքս ձեռագիրն ետուր Փափուն... եւ այս ձեռագրիս օրինակն՝ Փափն գրել է պամայ գրով եւ յուղարկել է ի Լեհ, նոյնպէս եւ յամենայն տեղիս, թէ Սղոն Հայոց ի մեր հաւատն են դարձեր. առ եւ ի Վանատիկ եւ յայլ բազում տեղիս գիր է գրեր եւ յղարկեր, եւ այս գրոյն մէկն ի Համիթ է եկեր, եւ զնորա մէկ օրինակն Աւետիս Կաթողիկոսն է տարեր ի հետն, եւ զմի օրինակն Համթեցիքն մեղ էին յղրկել... եւ զայս եկեալ թուղթս մեք ամենեքեան ակննատես եղեալ ընթերցաք»¹³: Թէ իրապէս Մէլքիսէթ Կաթողիկոսի յիշեալ նամակը տպագրուած է, ունինք ուրիշ ապացոյց մը, Լեհահայոց 25 Յուլիս 1631 թուակիր նամակը, ուղղուած Մովսէս Գ. Կաթողիկոսի, ուր կը պատմեն ծագած խռովութիւններու պատճառները, որոնցմէ առաջինը՝ կը թուեն Մեղբիսէթ Կաթողիկոսը, «որովհետեւ սա իրապէս միացած էր (Հռոմի), Պօղոս Ե. Պապի օրով, եւ որու յրկած էր իբր նուիրակ Զաքարիա Վրդ.ը, որ ներկայիս Պոլսոյ Արքեպիսկոպոսն է: Այս բոլորը կարելի է ցոյց տալ նոյն Մեղբիսէթ Կաթողիկոսի նամակէն, տպուած լատինական գիրքերու մէջ, որմէ օրինակ մը կը զրկենք (Սրբութեանդ)»¹⁴:

Համագրելով Գրիգոր Կեսարացիի եւ Լեհահայոց նամակները, կ'ուզենք եղբակացել թէ 1614ին արդէն իսկ Հռոմի մէջ տպուած էր Մեղբիսէթ Կաթողիկոսի նամակը, ու կը շրջէր Արեւելք ու Արեւմուտք:

12. Ալիքեան Հ. Ն., Մովսէս Գ. Տաքեացի Հայոց Կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը, Վիեննա, 1936, էջ 400 (Աղգ. Մատնդ. ՃԼԹ):

13. ՍՐՈՒԱՆՁՏՆԱՆՑ Գ. Վ., Թորոս Աղաք, Հո. Բ., Պոլիս 1884, էջ 288-290: Տե՛ս նաեւ Ալիքեան Հ. Ն., Անդ, էջ 325-327:

14. Մեր տրամագրութեան ունինք լեհահայոց այս նամակին իտալերէն թարգմանութիւնը՝ նամակէն հատուած մը եւ անոր ամբողջ պատմական շրջանակը կարելի է գտնել՝ PETROWICZ G., L'unione degli Armeni di Polonia con la S. Sede, Roma, 1950, pg. 48:

ՓՐՈՓԱԿԱՆՏԱՅԻ ՏՊԱՐԱՆԸ

Պապերու կողմէ արեւելեան լեզուներով տպարան հաստատելու նպատակը մէկ էր. տպագրուած գիրքերը միախոնարներու կողքին յարմարագոյն միջոցն էր տարածելու կաթողիկէ վարդապետութիւնը, դարձի բերելու արեւելեան Եկեղեցիները, որոնք անխուսափելի կերպով ունէին հերետիկոսութիւններ: Կղեմէս Ը. 1599ին կը հաստատէ Հաւատոյ Տարածման Ժողովը (Congregazione di Propaganda Fide), որ քանի մը տարի կեանք ունենալէ յետոյ կը դադրի: Գրիգոր ԺԵ. 1622ին կը վերահաստատէ, ու այնուհետեւ մինչեւ օրս մնացած է կանգուն:

Փրոփականտայի (այսուհետեւ ՀՄ, իբր համաօտուօքիւմ Հաւատասփիւրի) քարտիւնները 30 Յունիս 1626ի նիստով¹⁵, որոշում կ'առնեն բանալ առանձին տպարան, անկախ Վատիկանէն, հետեւեալ պատճառներուն համար.

ա. Վերապացի քարոզիչներ Արեւելք քարոզութեան մեկնելէ առաջ, պէտք էին տիրացած ըլլալ նոյն երկիրներու այբուբենին եւ քերականութեան.

բ. առաքելութիւններու մէջ քրիստոնէական վարդապետութիւն սորվեցնելու համար՝ անհրաժեշտ է գիրքը.

գ. Միախոնարները, որպէսզի կարենան կռուիլ հերետիկոսական սխալներու դէմ, անհրաժեշտօրէն պէտք ունին վարդապետական գիրքերու.

դ. Հարկ է տպել փւրաքանչիւր ազգի համար սրբազան արարողութիւններու մատենաներ, սրբագրուած հերետիկոսութիւններէն:

Ուրբանոս Ը. Պապ (1623-1644) քաջալերելու համար քարտիւնալներու վերեւ առնուած որոշումները, հրահանգ կու տայ Վատիկանի տպարանի պատասխանատուին՝ որ ՀՄ-ի փոխ տայ արեւելեան տըպագրական գիրքերու հայերէն ու մայրերը, որոնք Պօղոս Ե. Պապէն իբր անդործածելի մէկ կողմ դրուած Վին: Նմանապէս հրահանգ կը արուի միախոնարներուն՝ որ Հռոմ ղրկեն արեւելեան լեզուներու այբուբենին նմոյշներ, վաւագոյն գրիչներու օրինակութեամբ¹⁶:

1626-7 տարիներուն ՀՄ-ի զանազան նիստերու նիւթ կը դառնայ տպարանը. ապաւն՝ 14 Յունիս 1626ին կը մտածուի Stefano Paolino-ի առնել տաւալական, արարական եւ հայկական գիրքերը, զոնկ ՀՄ-ի տըպարանի յատուկ դարաններու մէջ, որպէսզի գիւրդութիւն ունենան

15. Acta, vol. 4, fol. 74.

16. Fondo Vienna, vol. 22, fol. 622-623.

սպաղերելու, համապատասխան լեզուներով, Աստուածաշունչ եւ Քրիստոնէական վարդապետութիւն¹⁷ :

7 Սեպտ. 1626ին նիստին ներկայ կը գտնուէին նաեւ Ուրբանոս Պապ, Վատիկանի եւ Paolino-ի ունեցած արեւելեան գիրերու առնչու-թեամբ. Պապը հարցը կը յանձնէ Քարտ. Բարբերինիի որ քննէ¹⁸ : Յաջորդաբար 21 Մայիս 1627ի նիստով Քարտ. Բենտլաօրիոյ Ուրբա-նոս Պապէն գրաւոր հրահանգ հանել կու տայ, որ փուլթով իրազոր-ծուի նախկին տրուած հրահանգ մը, որ է Վատիկանի «Մատենա-դարան»էն ՀՄ.ի սպարանի փոխ տրուին արեւելեան գիրերու հա-րերն ու մայրերը¹⁹ : Այսպէս ՀՄ. սպարանը, գրեթէ տարուան մը ըն-թացքին՝ կ'օժտուի 15 աղգերու սպաղերական գիրերով, եւ նոյն տար-ուան մէջ կը տպուին յունարէն, արաբերէն, քաղղերէն եւ սլաւ լե-զուններով գիրքեր, այնպէս որ Ուրբանոս Ը. 17 Դեկտ. 1627ի ժո-ղովական նիստին կը գտնուէին սպարանին վերատեսուչը Achille Vene-reo²⁰, որ քաջալերուած՝ տարի մը ետք սպարանը աւելի կը կատա-րելադործէ, եւ գիրերու տեսակները կը հասցնէ 23ի : Այս բոլորին համար կը ծախսուի նոյն ժամանակին համար ահապէն գումար մը, 18·000 տկուղ, առանց հաշուելու Վատիկանէն առնուած ու այլ նուէր եղած գիրերու տեսակները, որոնց համար ծախս չէ եղած :

Տպարանի նիւթական շէնքը առաջին անգամ կ'ընայ Torre del Grillo ճամբուն վրայ, Հռոմի ճիշտ կեդրոնը : Նոյն այս սպարանին մէջ 1630ին յոյս տեսած է առաջին հայերէն գիրքը «Առաւել պարգա-րանութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան» : 1642ին ՀՄ.ի շէն-քին մէջ կը շինուի համեմատաբար փոքր՝ բայց նոր սպարան մը, ուր կը փոխադրուին սպարանային բոլոր գործիքները : Սակայն տեսնե-լով ծախսի ծանրութիւնը, կը մտածուի յարիւ քաղաքի սպարաննե-րէն մէկուն, որոշ պարմաններով, ճիշտ այնպէս ինչպէս Պիոս Ե. Պապը ըրած էր, գործնականին մէջ ձրուելով Սիքստոս Ե. Պապի կաղ-մակերպած սքանչելի սպարանը : ՀՄ.ի Ինկուի Քարտուղարը, քա-ջալերուած կարգ մը եռանդուն քարտինայնեթէ, որոնք նախանձա-խնդիր ՀՄ.ի անունին եւ համբաւին, փնչպէս նաեւ կաթողիկէ հա-ւատքը տարածելու արգելք նկատելով եղած առաջարկը, կը պա-տրաստէ զանազան ջատադովական գրութիւններ, կարդալով քար-տինայնեթու ժողովին, 12 Նոյեմբ. 1642ին, 15 Փետր. 1644ին, միշտ չեղտելով՝ հիմնական անհրաժեշտութիւնը սեփական սպարանի մը,

17. Fondo Vienna, vol. 22, fol. 503.

18. Acta, vol. 4, fol. 119, n. 23.

19. Fondo Vienna, vol. 22, fol. 504.

20. Acta, vol. 4, fol. 322-3.

կարենալ դործելու ի նպաստ առաքելութիւններուն. անիմաստ կը գտնէր՝ երկար աշխատութեամբ եւ ծախսերով հաւաքուած 23 աղ-գերու գիրերը ձրուել, յանձնելով օտար տպարաններու^{20a}: Քարտի-նայները բաւականաչափ լուսարանուած, գրեթէ միաբերան կ'որո-շեն՝ ո'չ միայն շարունակել տպագրական առաքելութիւնը, այլ ՀՍ.ի շէնքին մէջ կառուցանել նոր տպարան, դարուն պահանջներուն հա-մաձայն եւ ժամանակին քոլոր զփութելիւններով²¹. Ինչ որ կը դոր-ծադրուի 1644 Յուլիան:

Մինչեւ տպարանին վերջնական ձեւ առնելը, ՀՍ.ի Ժողովը ու-նեցած է բաղմամբիւ նիստեր ի նպաստ տպարանին, միշտ աւելի կաղ-մակերպելով եւ կատարելագործելով տպագրութեան հայոց կանոն-ները: Այսպէս.

30 Յունուար 1629ին կ'որոշուի տալ Stefano Paolinoի՝ ամսա-կան երեք սկուդ, որպէսզի փոքր տղաքներու սորվեցնէ գրաշարու-թիւն արեւելեան այն գիրերուն, որոնց գիրերը կը գտնուէին իր մօտ: Նոյն նիստով կ'որոշուի որ ՀՍ.ի մէջ տպագրուած ամէն գիրքի ճա-կատին, տպագրուած գիրքին լեզուով, ինչպէս նաեւ խտայերէն կամ լատիներէն՝ դրուի սա քացատրութիւնը. «Փրոփականտայ Ֆիտէի պատուէրով՝ ձրի բաշխելի»²²:

7 Սեպտ. 1629ին կ'որոշուի որ ՀՍ.ի տպարանը տպուին միայն այն գիրքերը՝ որոնց համար ՀՍ.ի Ժողովը հանած է յատուկ հրա-մանագիր (Decreto)²³, ինչ որ խստիւ կը պահուի յաջորդաբար:

3 Փետր. 1631ի նիստին կ'առաջարկուի արեւելեան լեզուով տը-պագրուած որեւէ գիրք՝ տպագրուի լատիներէն կամ իտալերէն բնա-գիրով կամ թարգմանութեամբ, որպէսզի հոն չսպրդին հաւատքի կամ վարդապետական սխալներ: Նոյն այս առաջարկը կը հաստատուի յատուկ հրամանագրով՝ 12 Ապրիլ 1631ի նիստով²⁴:

19 Յուլիս 1638ին կ'որոշուի ՀՍ.ի տպարանէն լոյս տեսած գիր-քերէն 25 օրինակ շնորհել հեղինակին, որպէսզի քաժնէ ըստ կամս, քանի հեղինակներն են իրենց գիրքերուն ձրի սրբագրիչները²⁵:

8 Հոկտ. 1638ին կ'որոշուի տպագրուած գիրքերը ծախել ՀՍ.ին որոշուած գինով, որպէսզի դրամաճառները սուղ ծախելով՝ արդելք չըլլան գիրքին ծաւալումին. եւ որով տպագրուած գիրքին ճակատին նշանակուի նաեւ գինը՝ տպագրուած գիրքին լեզուով²⁶:

20a. Cong. Part., vol. 3, fol. 270-1, 282-8.

21. Acta, vol. 16, fol. 17-18.

22. Acta, vol. 6, fol. 207.

23. Fondo Vienna, vol. 22, fol. 504.

24. Ամդ, fol. 505.

25. Ամդ, fol. 624.

26. Ամդ, fol. 510.

9 Դեկտ. 1638ի նիստով, երբ հարց կ'երլէ ՀՄ-ի տպած գիրքերը ծախելու կամ ձրի բաժնելու մասին, կը ղանազանունին երեք տեսակ գիրքեր. ա. Քերականական, բ. Վարդապետական, բարոյական ու հոգեւոր, գ. Ծիսական: Առաջին երկու տեսակները՝ կարերի է թէ՛ ձրի բաժնել եւ թէ՛ որոշուած գինով մը ծախել, իսկ երրորդ տեսակը՝ տարածել ձրի²⁷:

17 Յունուար 1639ի նիստը, որ կը գումարուի Ուրբանոս Պապի ներկայութեան, յատուկ հրամանագիրով կ'որոշուի զրել ղանազան երկիրներու Առաքելական Նուիրակներու, որպէսզի հսկեն եւ գիրքերը ծախուին ՀՄ-ի նշանակած գիներով²⁸:

Ստեփան Պաւլինոյ (Stefano Paolino)

Ստեփան Պաւլինոյի անունը սերտ կերպով մխացած է ՀՄ-ի տպարանին, անոր ծաղումի օրերէն սկսեալ: ՀՄ-ի տպարանը հաստատուելէն շատ տարիներ առաջ՝ այս անձը ծանօթ էր իբր տպագրիչ, աշակերտած տպագրական գիրքի փորագրող շատ նշանաւոր Gio. Battista Raimondի, որ Սիքստոս Ե. Պապի տպարանին համար պատրաստած էր նաեւ հայկական տպագրական գիրքեր: Պաւլինոյ գիտէր ուրեմն որ 1585-1590 թուականներէն իր վարպետին փորագրած հայկական գիրքերը կը հանգչին Վատիկանի տպարանը. եւ որով դիմում կը կատարէ ստանալ զանոնք, հայերէն լեզուով գիրքեր տպագրելու համար, շատ հաւանաբար ի հաշիւ ՀՄ-ի: Դիւանի արձանագրութիւններէն կ'եզրակացնենք թէ 13 Փետր. 1623ին՝ Պաւլինոյ Վատիկանի տպարանէն առած է, յատուկ ստացագիրով, 163 շիպլէ Ժանրութեամբ գիրքեր, դրուած անտուկի մը մէջ, որու երկարութիւնն է երկուքուկէս թիղ, երկու թիղ եւ երկու մատ՝ լայնութեամբ: Բացի ասանցմէ ըստացած է 18 յիպոէ. հայկական գիրքեր, որոնք քոլորը արխի ծառայէին տպելու հայկական գիրքեր²⁹:

Գիրքերը ստացած տարին, այն է 1623ին, Պաւլինոյ լոյս կը հանէ հայերէն լեզուով երեք գիրք.

ա. Աւերսքիենք Հայոց, էջ 16.

բ. Միաբանութիւն Հայոց ընդ Հռոմէական Սուրբ Եկեղեցւոյ, էջ 32.

գ. Քրիստոնէական վարդապետութիւն:

Յիշատակուած այս գիրքերը ՀՄ-ի տպարանի սեփականութիւն

27. Ամ, fol. 511-2.

28. Ամ, fol. 512.

29. SC. Stammeria, vol. 1, fol. 89.

են, ու ՀՍ-ի տպարանի 1667ին տպագրուած գրացուցակին մէջ նշանակուած են, միւս ազգերու ծախու գիրքերու կարգին³⁰ :

1626ին, երբ նոր կը սկսի գործել ՀՍ-ի տպարանը, Պաւլինոյ կ'ըլլայ առաջին փանդավառ աշակիցը, գրեթէ անձամբ գլուխ անցնելով գործին, տրամադրելով իր ունեցած գիրքերը, դառնալով առաջին եւ գլխաւոր աշխատաւորը : Մեր կարծիքով Պաւլինոյի հայկական տպագրական գիրքերու ձեւը բոլորովին նոյն են վատիկանեան գիրքերուն, որոնց հայրերն ու մայրերը փոխ առած էր Վատիկանէն : Փոխ առած գիրքերը, որոնց համար ստացադիր թողած էր, առած էր՝ ետ դարձնելու պայմանով, շատ հաւանաբար՝ յետ անոնց վրայէն շինելու ինքն իրեն համար սեփական գիրքեր : Գուցէ այս ձեւով բացատրուի թէ ինչպէս Ուրբանոս Պապին հրամանով ՀՍ-ի նորակառոյց տպարանին անցած ըլլան հայկական գիրքեր՝ թէ՛ վատիկանէն եւ թէ՛ Ստ. Պաւլինոյէն :

Տեսանք արդէն որ ՀՍ-ի 30 Յունուար 1629ի նիստով կը սահմանուի՝ առաջ ամսական երեք սկուզ, որպէսզի Պաւլինոյ աշակերտներու սորվեցնէ գրաշարութիւն, իր մահէն վերջ գործը վարենալ շարունակելու համար : 3 Փետր. 1632ին կ'որոշուի 6 սկուզի քարճարցնել ամսականը, միշտ նոյն նպատակին համար³¹ : Պաւլինոյ մինչեւ վերջին շունչը, այն է 1642, գործած ըլլալու է ի նպաստ ՀՍ-ի տնտեսականին :

Շատ հետաքրքրական է ՀՍ-ի Ժողովին 24 Սեպտ. 1640 թուականի նիստը, ուր քարտինալները նկատի առած Ստ. Պաւլինոյի յառաջացած տարիքը, ու մտածելով որ անոր մահէն վերջ արեւելեան լեզուով գիրքերը կրնան վտանգի ենթարկուիլ, Պաւլինոյի նման մասնադէտ եւ հասկցող անձի մը պակսելով, կը մտածեն առաջարկել իրեն՝ տպագրութիւնը բոլոր աթուրքներուն, որպէսզի անոնց վրայէն դասաւորուին գիրքերը՝ համապատասխան դարաններու մէջ³² : Քարտինալներու այս տեսութիւնը կը ներկայացուի Ուրբանոս Ը. Պապին, որ ոչ թէ օգտակար՝ այլ անհրաժեշտ կը նկատէ նման առաջարկի մը գործադրութիւնը :

9 Նոյեմբ. 1640ի նիստին կը գեկուցուի նախորդ նիստի որոշումին գործադրուած ըլլալը, ու կրկին անգամ կը յանձնուի Պաւլինոյի, որպէսզի քննէ եղած տպագրութիւնը, եւ եթէ պակասներ գըտ-

30. ՀՍ-ի տպարանին առաջին տպագրուած գրացուցակը կը կրէ 1667 թուականը, որու միակ օրինակը կը գտնուի ներկայիս ՀՍ-ի գրադարանը, գրուած ուսումնասացներու առձեռն տրամադրութեան :

31. Fondo Vienna, vol. 22, fol. 506.

32. Acta, vol. 14, fol. 183, n. 30.

«Քրիստոնեկան վարդապետութիւն» (տպ. 1623ին եւ 1630ին)

ՀՍ.ի տպարանին առաջին եւ զլիսաւոր նպատակը եղած է տպել ու տարածել Աստուածաշունչն ու Քրիստոնէական վարդապետութիւնը. սա կը յայտարարուի 14 Յունիս 1626ի նիստին³⁶ :

Դրուած ծրագրին համաձայն կը սկսի տպագրութիւնը «Քրիստոնէական վարդապետութեան», միշտ իբր չիմ ունենալով Ս. Բեւլլարմինոսի Քրիստոնէականը: Այսպէս՝ նախ կը տպուի արաբերէն լեզուով՝ 1627ին, ապա յունարէն՝ 1628ին, ու հակառակ դր հայերէնը տպուած էր 1623ին Ստ. Պաւլինոյէ՝ 1630ին Վրկին կը տպագրուի, հայերէն եւ իտալերէն լեզուով: Հայերէնին կը յաջորդէ քաղ-դերէնը՝ 1633ին, լատինատառ սլաւերէնը՝ 1640ին, արլաներէնը՝ 1644ին եւն.:

Երկու անգամ, ուրեմն, տպագրուած է Քրիստոնէական վարդապետութիւնը, 1623ին եւ 1630ին: 24 Յունուար 1623ի նիստով կ'որոշուի չորս Դոմենիկեան քարոզիչ շրկել Նախիջևան, որպէսզի դաւաւանողեն 30 աշակերտներու համար բացուելիք դպրոցին մէջ. առայս կը սահմանուի տարեկան 300 սկուդ: Նոյն այս նիստով, շատ հաւանաբար աչքի առջեւ ունենալով Նախիջևան բացուելիք վարժարանը եւ անոր անմիջական պահանջը, կ'որոշուի տպագրութեան յանձնել Ս. Բեւլլարմինոսի Քրիստոնէական վարդապետութիւնը, որ արդէն փակ հայերէնի թարգմանած էր Պետրոս-Պօղոս հայ քահանայ մը, միաժամանակ սահմանելով որ տպագրելի գիրքէն բաւարար թիւով օրինակներ շրկուին «Միաբանութիւն Հայոց ընդ Հռոմէական Սուրբ Եկեղեցւոյ» գրքին հետ, նոյնպէս տպագրելի³⁷:

Առնուած որոշողութեան համաձայն՝ տպագրութեան հրահանդ տրուած ըլլալու է Ստ. Պաւլինոյի, որ յաջորդ ամառն Փետրուարին, ինչպէս տեսանք, փոխ առնելով վատիկանէն հայկական գիրքերը, տարին չաւարտած՝ կը տարէ գիրքերը:

Տպագրութեան շուրջ տարի մը ետք, Ս. Ժողովին կողմէ կը սկսի բաշխուիլ նորատպ Քրիստոնէական գիրքը, որու մասին հետեւեալը կ'ըսանք դստնէ ՀՍ.ի գիւղանէն.

17 Դեկտ. 1624ի նիստին իւր գեկուցուի լիէ հայերէն գիրքերու առաջին ծրար մը, սահմանուած միսիոնարներու համար, արդէն հասած են Հռոմէն Պոլիս, անկից Նախիջևան շարունակելու համար³⁸:

21 Մայիս 1625ին Անդոնայի Եպիսկոպոսը կ'իմացնէ ՀՍ.ի Քարտուղարին, թէ հաջիւ ընդունի հայկական գիրքերով լեցուն սնտուկը, առաջին ասպահով ճամբով պիտի հասցնէ վենետիկի Առաքելա-

36. Fondo Vienna, vol. 22 fol. 503.

37. Acta, vol. 3, fol. 26-27.

38. Acta, vol. 3, fol. 116, n. 7.

կան Նուիրակին³⁹։ Նոյն Եպիսկոպոսը 25 Մայիս 1625 թվականին նամակով կ'իմացնէ՝ դիրքերուն Հռոմէն հասած ըլլալը, խոստանալով փութով ճամբայ դնել դէպի Վենետիկ⁴⁰։

Պոլսոյ Փրանսական դեսպանը 22 Յունիս 1625 թվականին նամակով կ'իմացնէ ՀՍ-ի Նախագահին՝ թէ Քրիստոնէական դիրքերուն առաջին խումբը ճամբայ հանած է գէպի Նախիջևան, ու մնացած 20 օրինակներն ալ նոյն օրերուն ապահով միջոցներով ղրկած է նախորդներու ետեւէն⁴¹։ Նոյնը կը ակադէմիա Պոլսէն Դոմենիկեան Կարդէն Ֆր. Ճուսէրինիանի, ըսելով թէ Քրիստոնէական դիրքերու սնտուկը ղրկած է Նախիջևան՝ Օգոստինոս Բալենցի, նոյն թեմի ապագայ Եպիսկոպոսին⁴²։

1626-27 թվականներուն, իրիմի մէջ կը զստենք Դոմենիկեան Կարդէն Ֆր. Էմիլիոյ Բորդիլլի, մեկնած Հռոմէն վեր միտինար ադաքալաքին։ Նամակներուն մէջ, ուղղուած ՀՍ-ի Ժողովին, կու տայ բաղմաթիւ տեղեկութիւններ նոյն քաղաքին Հայոց մասին, հայ եկեղեցականներու եւ Եպիսկոպոսներու իրենց հետ ունեցած սիրալիր վարմունքին մասին, յորդորելով ՀՍ-ի Քարտուղարը՝ որ անոնց ղրկէ նորատալ քրիստոնէական վարդապետութենէն օրինակներ⁴³։ Նոյն միտինարը, 14 Յուլիս 1627 թվականին նամակով, կ'իմացնէ թէ Երուսաղէմէն իրիմ հասած է Կարապետ Արքեպս., սրբալիենցադ ու քաջ քարոզիչ, որու քարոզներուն ներկայ կ'ըլլան 2.000է աւելի հաւատացեալներ։ Կարապետ Արքեպս. Ֆր. Էմիլիոյի հետ տեսակցութեան մը ընթացքին կը յայտնէ՝ թէ Հռոմ ապագրուած Քրիստոնէականներէն 150 օրինակ հասած է Երուսաղէմ, ղրկուած Ուրբանոս Պապէն, եւ թէ վնք կարդացած եւ հաւնած վնքն որ պարունակութեան⁴⁴։

1623ին տպուած Քրիստոնէական դիրքին տպաքանակը անծանօթ է մեղի. 1630ին զայն կրկին տպագրելը, հայերէն եւ իտալերէն, մեղի ախպէս ենթադրել կու տայ՝ որ սակաւաթիւ եղած ըլլալու են 1623ի տպուածները, եւ կամ քաժնելով՝ քիչ օրինակ տրամադրելի մնացած էր⁴⁵։

39. SOCG, vol. 293, fol. 271.

40. SOCG, vol. 293, fol. 272.

41. SOCG, vol. 183, fol. 582.

42. SOCG, vol. 293, fol. 263.

43. SOCG, vol. 209, fol. 582-3.

44. SOCG, vol. 113, fol. 340-1.

45. ՀՍ-ի տպարանին 1773ին տպուած գրացուցակը, էջ 15, հետեւեալ ծանօթութիւնը կու տայ այս դիրքին նկատմամբ. «1623ին, այսինքն Փրոփ. Յիսէի տպարանը հաստատուելէն երեք տարի առաջ, Ստ. Պաւլինոյ տպած է Վիտա-րանութիւն Հայոց Եկեղեցւոյն ընդ Լատինաց եւ Վրկանդակութիւն քրիստոնէական վարդապետութեան», հայերէն դիրքով եւ լեզուով, որոնցմէ օրինակներ մը յաջորդաբար դեռ կը թափառէին տպարանի շտեմարանը։

1630ի Քրիստոնէականն ալ անշուշտ բաշխուած է թէ՛ Հռոմ եկող հաւատացեալներու եւ թէ՛ ղրկուած փ միսիոնարներու: 1637ին հարիւր օրինակ ղրկուած է Երուսաղէմ Վեղարաւորներու մեծաւոր՝ Ծր. Անդրէաս ՏՄԵՐՈՅԻ, որ 18 Նոյեմբ. 1637 թուակիր նամակով կ'իմացնէ Ս. Ժողովին՝ դիրքերուն ստանալը եւ զայն հետեւեալ կերպով բաժնած ըլլալը⁴⁶:

- 10 օրինակ Հալէպի Վեղարաւորներու մեծաւորին.
- 5 » Գահիրէի քարոզիչներուն.
- 3 » Կիպրոսի Վեղարաւոր մեծաւորին.
- 10 » Դամասկոսի քարոզիչներուն.
- 5 » Գահիրէի Վեղարաւորներու մեծաւորին.
- 15 » Բարելոնի Վեղարաւորներու մեծաւորին.
- 10 » Թրիպոլիի եւ Սալիտայի Վեղար. մեծաւորին.
- 10 » Վրաստանի Թէադինեաններուն.
- 10 » Հալէպի Յիսուսեանց մեծաւորին.
- 20 » Հալէպի Կարմեղական մեծաւորին:

Անկախ այս 100 օրինակներէն, Հալէպի Յիսուսեաններէն Հ. Կիրոլամոս Քուէյրօթիօ (Queiroto), 8 Օգոստ. 1638 թուակիր նամակով կը գրէ ՀՍ փ Քարտուղար Թնկոլիի, իմացնելով Հալէպի մէջ բացուած դպրոցին մէջ հայ աշակերտներու գոյութեան մասին, եւ թէ շնորհակալութեամբ ընդունած է Հռոմէն 8 օրինակ Քրիստոնէական վարդապետութիւն, տպուած 1630ին⁴⁷:

Այս գիրքին մասին խօսած ատեն՝ կ'ուզենք նշել թէ ՀՍ-ի դիւանին մէջ հանդիպեցանք ակնարկի մը «մեծ» եւ «փոքր» օրինակներու: Կարապետ Վրդ. Երեւանցի, որ 1643 թուականէն Հռոմ էր, եւ 1651ին ՀՍ-ի կողմէ կը ղրկուի Երեւան, երկու աղբւսադիր կը ներկայացնէ, խնդրելով զանազան գիրքեր՝ հետը տանելու համար: Առաջին աղբւսադիրը գրուած է 28 Օգոստ. 1651ին, լատիներէն լեզուով⁴⁸, ուր պանազան գիրքերու շարքին կը յիշէ.

«Doctrina Cristiana - Magna (մեծ), Armeno-Italiano, n° 10,
Doctrina Cristiana - Parva (փոքր), n° 40».

Երկրորդ աղբւսադիրը, 1651 թուականով, գրուած է իտալերէն⁴⁹ հետեւեալ կերպով.

«Dottrina Christiana del S. Bellarmino, n° 5,
Dottrina Christiana piccola (փոքր) armena, n° 20»:

46. SOCG, vol. 107, fol. 78-80.

47. SOCG, vol. 118, fol. 114.

48. SOCG, vol. 292, fol. 278.

49. SOCG, vol. 292, fol. 446.

Այս կերպով կը փաստուի գոյութիւնը երկու Բրիստոնէականներուն: Մեր կարծիքով, փոքր ըսելով կը հասկցուի 1623ի տպագրութիւնը, եւ կամ 1630ի տպագրութեան միայն հայերէն բնագիրը, ինչ որ անհաւանական կը թուի: Փոքր Բրիստոնէականը արտաքին ծաւալով ալ պէտք է նուազ տարածուն եղած ըլլայ, քանի Կարապետ Վրդ. կը համարձակի խնդրել անկէ 20 կամ 40 օրինակ:

1 Սեպտ. 1650 թուականը կրող ՀՍ.ի տպարանի շտեմարանի ցանկին համաձայն, 1630ին տպուած Բրիստոնէականէն մնացած է 450 օրինակ⁵⁰: 1660 Մարտ-Յունիս ամիսներուն պատրաստուած ուրիշ ցանկի մը համաձայն՝ նոյն դիրքէն մնացած է 394 օրինակ⁵¹: Յովհաննէս Արքեպ. Քէրէմովիչ, երբ հովուական պաշտօնով Հռոմէն կը զրկուի Լիւդովիկոյ, 4 Սեպտ. 1663 թուականով աղերսագիր կը ներկայացնէ՝ ունենալու համար կարգ մը գիրքեր, Բրիստոնէականէն կը խնդրէ 6 օրինակ: Նոյն աղերսագրին վրայ քարտուղարութիւնը նըշանակած է 6 օրինակներու յանձնումը, եւ թէ շտեմարանին մէջ մընացած է 136 օրինակ⁵²:

Հետաքրքրական է հոս յիշել թէ Վենետիկի Առաքելական Նուիրակը 30 Սեպտ. 1651ին կ'իմացնէ ՀՍ.ի Նախագահին, Բարս. Փանֆիլոյի, թէ հայ ազնուական մը Վենետիկի մէջ կ'ուզէ վերատպել Բեյլարմինոսի Բրիստոնէական սլաւոգրայտութիւնն ու հայ Պատարագամատոյցը. ու Նուիրակը մտածելով թէ այդ երկու գիրքերն ալ անցեալին տպուած են Հռոմի մէջ, եւ վերատպուելով՝ կրնայ արգելք հանդիսանալ ՀՍ.ի ծրարներուն, խոհեմութիւն կը համարի լուրը Հռոմի հարողորդելը⁵³: Հարցը կը դրուի ժողովի, ու 30 Հոկտ. 1651ի նիստով, ժողովը համաձայն կը գտնուի տպագրութեան, պայմանով որ հայերէն եւ իտալերէն օրինակները՝ տպագրութեանն առաջ քննուին մասնագէտ անձէ, որպէսզի ներս չսպառնան փխալներ⁵⁴:

«Փառք ի բարձունս»ի քաղք (տպ. 1637թն)

1626 թուականէն, երբ սկսած է գործել ՀՍ.ի տպարանը, մինչեւ 1641, գործնականին մէջ տպուած է միայն 1630ի Բրիստոնէականը: Ունինք սակայն դիւանական ակնադիմեր՝ տպագրուած թուղթի մը, 1637ին:

Լատին եկեղեցւոյ մէջ սովորութիւն է խորանի վրայ դնել փոքրիկ զարդարուն շրջանակներ, որոնց մէջ դրուած ըլլան արթթքներ, ձեռագիր կամ տպագիր: Գրութիւնները կրնան ըլլալ այլազան. այս-

50. SOCG, vol. 363, fol. 218.

51. Fondo Vienna, vol. 22, fol. 76-7.

52. SOCG, vol. 223, fol. 170.

53. SOCG, vol. 292, fol. 440.

54. Acta, vol. 20, fol. 113, n. 19.

պէս Փառք ի բարձունս աղօթքը ամբողջութեամբ, կամ Լուսացայց սրբութեամբ գձեռս իմ սաղմոսը, կամ ի սկզբամէ էր բանն Յովհաննու Աւետարանին առաջին դուռը: Զանազան տեսակի այս գրութիւնները՝ լատինները մէկ քառով կը կոչեն «Carta Gloriorae», ակնարկելով Փառք ի բարձունս աղօթքին:

1667ի ՀՍ.ի տպագիր գրացուցակին մէջ, հայկական դիրքերու ցանկը ունի հետեւեալ գրութիւնը. «Carta di Gloria, Aria Armene, Typis S. Cong. 1637, in folio aperto», գործնականին մէջ բաց էջ մը եղած ըլլալու է, ուսկից աղօթքները կամ գրութիւնները կտրելով՝ կը գրուէին շրջանակներու մէջ: Թէ արդարեւ այս գրութիւնները կը ծառայէին զարդարելու խորանները, կ'եզրակացնենք նոյն 1667ի գրացուցակէն, ուր սլաւական դիրքերու ցանկին մէջ բացայայտ կերպով կը գրէ «Carta di Gloria, per li altari (խորաններու համար) in folio aperto», առանց նշանակելու տպագրութեան թուականը:

ՀՍ.ի գիրքերու շտեմարանի զանազան ցանկերու մէջ կը հանդիպինք այս թուղթին. այսպէս 1 Սեպտեմբեր 1650ին պատրաստուած ցանկին մէջ «Carte di Gloria col carattere Armeno, copie 60»⁵⁵: 1665 Օդոստ. ամսուն պատրաստուած ցանկի մը համաձայն՝ ՀՍ.ի գրադատած ծախու տրամադրելի ունի 146 օրինակ⁵⁶:

1765ի ՀՍ.ի տպագիր գրացուցակը կը նշանակէ նոյն թուղթին երկրորդ տպագրութիւնը, կատարուած 1728ին, կարծիք եւ սեւ մեղանով, աւելի գեղեցիկ կերպով ներկայացնելու համար աղօթքները: Յուշակը կը գրէ. «Carta, quam dicunt Gloriorae, 1728, in folio in 4, aperto. Nigra et rubra»:

Յայտնաւորքի տպագրութեան գաղափարը

ՀՍ.ի Ժողովը, ինչպէս ակնարկեցինք, հաստատուած էր տարածելու համար կաթողիկէ վարդապետութիւնը, մասնաւորապէս Արեւելեան Եկեղեցիներու իրենց «մոլորութիւնները», որպէսզի ամէնքը ուղղուելով Հռոմի՝ կազմեն մէկ Եկեղեցի: Այս էր այդ շարուն Հռոմի Եկեղեցիին մտայնութիւնը, եւ գրեթէ ի յառաջագունէ այն համոզումը ունէր՝ թէ Արեւելեան Եկեղեցիները նովին իսկ գործով ունին մոլորութիւններ, ըլլա՛յ իրենց ծիսական գիրքերուն մէջ, ըլլա՛յ վարդապետութեան մէջ, ըլլա՛յ նոյն իսկ իրենց Աստուածաշունչին մէջ: Եւրոպացի միսիոնարները այս համոզումով կը մեկնէին Հռոմէն, ու ջանքն ունէին իրենց նամակներով միշտ աւելի ցոյց տալ Հռոմի՝ իրենց ըրած ճիշդը այս ուղղութեամբ: Հռոմ, նոյն այս մտայնութեամբ, հոգեպէս պատրաստ էր լսելու իր միսիոնարներէն՝ ինչ որ

55. SOCG, vol. 363, fol. 218.

56. Fondo Vienna, vol. 22, fol. 195.

անոնք գրէին, ու անոնցմէ ստացած լուրերուն համաձայն կ'առնուէին որոշումներ:

Այս ուղղութեամբ շատ են մեր ունեցած դիւանական փաստերը, որոնցմէ մէջ կը Գրեքներ հատուած մը միայն, ուրիշ պատեհ առիթի թողով ամբողջութիւնը:

Իտալացի Դոմինիկեան քարոզիչ, Հ. Էմիտիոյ Բորդելլի, Իտալիոյ Ասքոլի քաղաքէն, 1625 տարւոյն վերջաւորութեան կը ղրկուի խրիմ, ուր կը պտնէ հայ Վարդապետներ, որոնք գիւնը կ'ընդունին սիրով եւ քրիստոնէական հոգիով, այնքան որ Էմիտիոյ վ'առաջարկէ Գարտինարներու՝ շնորհակալութեան գիր մը ուղղել անոնց Հռոմէն:

Էմիտիոյ քիչ ժամանակ վերջ, ՀՄ.ի ուղղած նամակներուն մէջ կը սկսի պարզել Հայոց մոլորութիւնները. այսպէս, 15 Մայիս 1626ին կը գրէ՝ Թէ խօսած է հայ երեք «քարտինարներու հետ, որոնց համաձայն Քրիստոս յարութեանէն ետք զԺողք իջնելով աշխատած է դատապարտեալները. Թէ մեռեալներու հոգիները ո'չ զԺողք կ'երթան եւ ո'չ արքայաթիւն. Թէ մանուկներու կը տրուի հաղորդութիւն, եւ Թէ չտիւհանները կը զգուշանան հաղորդուելէ՝ իրենց անարժանութեանը համար: Էմիտիոյ այս ամէնը կը վերագրէ տպադրուած գիրքերու պակասին, եւ որով կ'եզրակացնէ Թէ հայ Վարդապետներն անգամ անկարող են գիտնալ ճշմարտութիւնը⁵⁷: 17 Հոկտ. 1628ին կը շարունակէ գրել նոյն միտքները, Թէ հայերը նորածին մկրտեալին կու տան Ս. Հաղորդութիւնը եւ մատին ծախքով նաեւ սրբագործուած գինիէն, եւ Թէ այդ մարդիկ Ձատկին կը հաղորդուին ոչ ծնւրադիր՝ այլ կանգուն⁵⁸:

Այս եւ ասոնց նման լուրեր Ս. Ժողովը քննութեան կ'ենթարկէ. նախ 17 Հոկտ. 1628ին, ուր նկատած խրիմի հայ եկեղեցականներու բարեացակամ տրամադրութիւնը, կը ղրկեն 1584ին տպուած Տօմար Գրիգորեանէն օրինակներ, որոպէսզի հայերը գայն որդեգրեն՝ փոխանակ Յուլեան տոմարին⁵⁹: 12 Դեկտ. 1628ի նիստով, յետ գումլելու Էմիտիոյի առաքելական խանդը, կ'որոշուի հրահանգ ղրկել իրեն, որպէսզի շարագրէ ամբողջական գրքոյկ մը՝ Հայոց սխալներուն մասին: Եւ որովհետեւ նոյն քարոզիչը գրած էր Թէ հայերը մեծ պաշտամունք ունին Յայմաւուրքին հանդէպ, աւելի՛ քան Վատուածաշունչին, եւ Թէ ճիշտ Յայմաւուրքներուն մէջ է գլխաւորաբար Հայոց սխալներն ու մոլորութիւնները, հրահանգ կը տրուի որ Յայմաւուրքի ձեռագիր օրինակ մը ղրկէ Հռոմ, որպէսզի սրբագրուելով տպագրուի, եւ այնպէս տարածուի Հայոց մէջ⁶⁰:

57. SOCG, vol. 112, fol. 386-388.

58. SOCG, vol. 147, fol. 253.

59. Acta, vol. 6, fol. 151-2, n. 2.

60. Acta, vol. 6, fol. 179, n. 10.

Էմիտիոյ կը խոստանայ շարադրել պահանջուած գրքոյկը, սակայն 30 Ապրիլ 1630 Թուակիր նամակով՝ Ս. Ժողովի քարտուղարին կը յարոնէ Յայտաւուրք մը ղրկելու իր անկարողութիւնը, պատճառ բերելով անոր սակաւաթիւ ըլլալը, եւ կամ օրինակել տալու պարագային՝ շատ սուղ արժեքը. ու կ'առաջարկէ նոյնը բերել տալ Լեհաստանէն, ուր անշուշտ կը ստանուէին օրինակներ⁶¹ :

Մինչ այս 1630ին ՀՍ-ի տպարանը կը տպուի Դրխատոնէական վարդապետութիւնը, ջանալով ձեռք բերել ձեռագիր Յայտաւուրքը : Հարցը լուրջի առնուած ըրբայով, 15 Յունիս 1630ի նիստով որոշում կ'առնուի սերել Հալէպի Վեղարաւորներու մեծաւորին, որ հետաքրքրուի այս հարցով, եւ անձամբ Յայտաւուրքը հետը բերէ Հոռոմ : Նմանապէս նոյն նիստով կը մտածուի սերել Նախիջևանի Արքեպիսկոպոսին, Օգոստինոս Բաջենցի, որպէսզի սրբադրուած Յայտաւուրք մը հասցնէ Հոռոմ : Նոյն այս նիստին կը ղեկուցուի թէ Հալէպէն հասնելիք ձեռագրին օրինակութիւնը՝ Ս. Ժողովին պիտի արժէ 80 ռէալ, գին մը որ շատ նպաստաւոր կը նկատուի, համեմատած ձեռագրին ընդարձակութեան⁶² : ՀՍ-ի Ժողովը գոհ էր նման գործի մը ձեռնարկած ըլլալուն, որովհետեւ Խրիմի ու Պարսկաստանի միսիոնարներէն իմացած էր՝ թէ Յայտաւուրքը սրբագրելով տպելու պարագային՝ մեծ նպաստ ձեռք բերուած պիտի ըլլար կաթողիկէ հաստքին համար⁶³ :

Հալէպի մէջ շուտով կը ձեռնարկուի Յայտաւուրքի ընդօրինակութեան. Վեղարաւորներու Մեծաւորը 30 Օգոստ. 1630 Թուակիր նամակով կ'իմացնէ՝ կէսէ աւելին օրինակուած ըլլալը, վնդրելով որ շուտով ղրկուի իրեն 80 ռէալը⁶⁴ : Մինչ այս Հոռոմէն հրահանգ կը ղըրկուի Պարսկաստանի Կարմեղական միսիոնարներուն, յատկապէս Հ. Էմիլիոնիոյ, որ աջիւս հետամուտ չըլլան Յայտաւուրքին, քանի Հալէպէն կամ Նախիջևանէն պիտի հասնէր օրինակը⁶⁵ :

ՀՍ-ի Ժողովին, որ այնքան հետամուտ էր Յայտաւուրքի սրբագրութեան եւ տպագրութեան, շատ հաւանաբար մեծապէս հաճոյ անցած ըլլայ այն վստակցութիւնը՝ որ պատահած է Նոր Զուղայի Առաջնորդ Խաչատուր Կեսարացիի եւ Կարմեղական Էմիտիոյի միջեւ : Սա վերջինս կը գրէ, 25 Սեպտ. 1630ին, թէ ինք մեծ փարեկամ է

61. SOCG, vol. 115, fol. 351.

62. Acta, vol. 7, fol. 76, n. 12.

63. SOCG, vol. 115, fol. 312.

64. SOCG, vol. 115, fol. 267. Նամակագիրը հետեւեալ կերպով կը ստորագրէ. «Fr. Gio. Fermo Attonica da Bergamo, de Minoris Riformati, Guardiano et Vicario Apostolico della Siria et Armenia».

65. Acta, vol. 7, fol. 120, n. 6. Lettere volgari, vol. 10, fol. 104.

ճգնաստուն եւ քարոզիչ Պաշատուր Արքեպս.ի, որու հետ օր մը վարդապետական նիւթերու մասին խօսելէ յետոյ, ուղած է գիտնալ անոր կարծիքը Յայամաւուրքի պարունակութեան մասին, օրինակ՝ թէ Թոմաս Առաքեալ ծախուած է 30 տէնարի, եւ կամ Փիլիպպոս Առաքեալ մեռնելէն 40 օր ետք միայն արքայութիւն մտած է՝ նշուած ըլլալուն համար այն քաղաքը որ շէր ընդունած իր քարոզութիւնը: Էմիտիոյ հաճոյքով կը լսէ Պաշատուրի դատաստանը, թէ արբամէնը սուտ են եւ առասպելական, եւ թէ նման պատմութեան շատ կան Յայամաւուրքին մէջ: Էմիտիոյ քաջալերուած ստացած պատասխանէն, կ'առաջարկէ Պաշատուր Արքեպս.ի գրել այս նիւթին մասին, որպէսզի հայ Ժողովուրդը ճշտատալ անոնց: Էմիտիոյ զարմացած պիտի ըլլայ նաեւ ստացած պատասխանին համար թէ «Ո՞վ կ'ուզէ թող հաւատայ, որովհետեւ գրութեան հակառակ չէ կարելի ապացուցանել»: Էմիտիոյ իր նամակը կը սկսի սա յուսախար խորհրդածութեամբ. «Կոյրը կոյրին երբ առաջնորդէ...», այս հայերէս յայտնուած են եւ այսպէս կը շարունակեն, վատահացած իրենց ծոմապահութեան եւ խտտակրօն կեանքին վրայ»⁶⁶:

Ս. Ժողովին հաճոյ անցած պիտի ըլլայ նաեւ Յր. Էփիֆանիոյի 28 Յունուար 1631ին, Կոստէն զբաժը, թէ «Հայոց տխարները շատ են, թէ՛ խորհուրդներուն, թէ՛ յարութեան եւ թէ՛ քաւարանի մասին. շատ տարուած են ֆէոսկորոսի սխալներէն. այս բոլորին զարմանը պիտի ընենք ժամանակով. Հայոց սրբազան գիրքերն են՝ Աստուածաշունչն ու Յայամաւուրքը, որու մէջ կան իրենց օրէնքները, սովորութիւնները եւ հին ասանդութիւնները. եւ որովհետեւ Յայամաւուրքի գրութիւնը ամէնքը չեն հասկնար, անոր համար շատ փնտրուած է այս հաստորը»⁶⁷:

1631-1634 տարիներուն Ս. Ժողովը միշտ հետամուտ է Հռոմ հասցնել տալու ձեռագիր Յայամաւուրքը. ու հետեւեալ կերպով կը յառաջանայ այս գործը.

11 Նոյեմբ. 1631ի նիստով կ'որոշուի՝ հրահանգ տալ Վենետիկ բնակող Ս. Աթոռի գործակարին, 80 սկուդ փոխանցել Հայէպ, իր գին Յայամաւուրքի ընթերցանութեան⁶⁸: 20 Մարտ 1632ին Հայէպէն, Ս. Աթոռի գործակալ Գասպար Տալլա Գիէզա կը գրէ՝ 80 սկուդ ստացած ըլլալը, թէ գումարին կէսը փճարած է ընթերցանողին, որպէսզի խրախուսուելով՝ ամբողջացնէ, եւ ձեռագիրը ճամբայ դրուի գէպի Հռոմ⁶⁹:

66. SOCG, vol. 115, fol. 357.

67. SOCG, vol. 149, fol. 311.

68. Acta, vol. 7, fol. 131, n. 6.

69. SOCG, vol. 150, fol. 221.

ՀՍՍՀ-ի Ժողովը հետամուտ էր շուտով ստանալու Յայամաուրքը, սակայն չունէր փորձառութիւն՝ դործը գլուխ հանելու: Խնդիր էր Հռոմի մէջ գտնել հայերէն լեզուն կատարեալ գիտցող անձ, միաժամանակ աստուածաբան, որ Յայամաուրքին մէջ Հայոց «մոլորութիւնները» սրբադէմք, հսկէր նաեւ անոր տպագրութեան վրայ: Ս. Աթոռը տեսնելով դործին դժուարութիւնը, հրահանգ տուած էր Հալէպի դործակարին, Գասպարի, որ ձեռագիրը ընդօրինակելէ ետք՝ հետամուտ ըլլայ նաեւ անոր խալիբէն թարգմանութեան, եւ այնպէս՝ բնագիրը ու թարգմանութիւն միասին դրկել Հռոմ: Գասպար 15 Յուլիս 1632 թուակիր նամակով կ'իմացնէ ՀՍՍՀ-ի քարտինայնեցուն, թէ կը յուսայ մօտ աստիճան աւարտել տալ հայերէն ընդօրինակութիւնը, սակայն միաժամանակ կը յայտնէ անկարելիութիւնը՝ Հալէպի մէջ գտնել հասու անձ, որ ստանձնէ ամբողջ հայ Յայամաուրքի մը թարգմանութիւնը խալիբէնի⁷⁰:

Տարուան մը լուսթենէ ետք, Գասպար կը գտնենք Վենետիկ, հասած Հալէպէն: 28 Օգոստ. 1634-ի նիստին կը ղեկուցուի թէ Գասպար հետը բերած է Յայամաուրքին երկու երրորդ մասը, ու Վենետիկի մէջ կը սպասէ Ս. Ժողովի կարգադրութեան: Նոյն նիստով կ'որոշուի որ ձեռագիրը յանձնուի Վենետիկի Առաքելական նախարակին, որպէսզի ապահով միջոցով հասցնէ Հռոմ⁷¹:

Հոս կը դադրին մեր աղբիւրները, եւ այնպէս կ'ուզենք ենթադրել՝ թէ Յայամաուրքը Հռոմ հասնելէ վերջ՝ Ս. Ժողովը անկարելիի առջեւ դառնուած ըլլայ: Ի՞նչպէս կարելի էր գտնել թարգմանիչ՝ որ թարգմանէր Յայամաուրքը խալիբէնի կամ լատիներէնի, տպագրուէր «մոլորութիւն»ներէն եւ այնպէս տպագրուէր...: Ս. Ժողովն ալ տեսած պիտի ըլլայ թէ սուրբերու վարքերուն մէջ զբոսուած քրիստոնեական չափազանցութիւնները սրբազրեկով, ու մանաւանդ այնքան հսկայ ծախսի տակ մտնելով՝ չէր կրնար հասնել այն նպատակին՝ որու ուղղուած էր տարիներէ ի վեր:

Յայամաուրքի տպագրութիւնը կը մասնուի մոռացութեան՝ նաեւ ուրիշ պատճառի մը համար: ՀՍՍՀ-ի Ժողովը ատենէ մը ի վեր հետամուտ էր տալ Արեւելեան աղբերու նախ եւ առաջ Աստուածաշունչը, եւ որով ամբողջ ուշադրութիւնը սկսած էր ուղղել անոր, իր ունեցած տրամադրելի գումարն ալ կ'ուղէր յատկացնել այս գլխաւորութեան: Սկսած էր մշակել հսկայ ծրագիրներ, որոնց մասին չենք կարող ծանրանալ. մենք կը կեդրոնանանք միայն Հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան պատմութեան:

70. SOCG, vol. 150, fol. 228.

71. Acta, vol. 10, fol. 105, n. 10.

ՀԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՈՒՆՁԻ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆԸ

Մինչ ՀՍ-ի ժողովը կը պատրաստուէր տպագրել Հայոց համար Յայտմաւորքը, կը յայտնուի աւելի կարեւոր դերժ մը, Աստուածաշուէնի տպագրութեան հարցը, ինչ որ մոռցնել կու տայ Յայտմաւորքինը⁷²:

Նոր Զուղայի Հայերու առաջարկը

Հ. Եպիսկոս Ս. Յովհաննէս-Մկրտչի, 1629ին կը ղրկուի Սպահան, միախոնարութեան համար: Իր առաջին փակ նամակով, գրուած 10 Սեպտ. 1629ին, յետ կիսացնելու թէ սկսած է սիրալիք յարաբերութիւնը իր եւ Մովսէս Կաթողիկոսի միջեւ, կը գրէ թէ իրեն տրամադրուած հազար սկուզով՝ դժուար պիտի ըլլայ գտնել հայ Աստուածաշուէնը, Յայտմաւորքն ու Կանոնագիրքը. լայց կը խոստանայ անպայման ճարել ու ղրկել Հոռոմ⁷³: Տարի մը ետք, 28 Յունուար 1631ին, կը խոստովանի թէ չափազանց զբաղումներուն պատճառով, չէ կըրցած բաւարար ժամանակ գտնել, ուսումնասիրելու թէ ինչ է տարբերութիւնը հայ Աստուածաշուէնին եւ Վուրկապային. կը խոստանայ կրկին անգամ ձեռք առնել խնդիրը, որպէսզի Հոռոմ դարձին՝ անձամբ պարզէ խնդիրը ՀՍ-ի ժողովի քարտուղարութեանը⁷⁴:

Այս նամակներէն կ'զգրակացնենք թէ 1629 տարւոյն սկըննաւորութեան ՀՍ-ի ժողովը արդէն իսկ ունէր մտահոգութիւնը Հայ Աստուածաշուէնին տպագրութեան: Եւ իրապէս Հ. Յովհաննէս-Սպաղէոս (Ս. Եղիսէի) կարմեղական միսիոնարը, 16 Սեպտ. 1629ին կը հասնի Հոռոմ, ու ընդարձակ տեղեկատուութիւն մը կը ներկայացնէ 1604-1629 տարիներուն Զուղայի մէջ ըրած առաքելութեան մասին, տալով բաղմամբ յորութիւններ՝ Հայոց Հին Զուղայէն փոխադրութեան եւ առաջին կաղմակերպութիւններու մասին, եւ հուսկ կը ներկայացնէ թէ ինք Հոռոմ ղրկուած է հայ վաճառականներու կողմէ, Պապին ներկայացնելու անոնց կարիքները, որոնցմէ զխաւորներն են՝ Հոռոմի մէջ Հայ վարժարան մը բանալ եւ Հոռոմի մէջ տպել հայկական սըրբազան գիրքեր, «որոնցմէ ղուրկ է Հայ ժողովուրդը, մասամբ՝ պատերազմներու եւ մասամբ՝ ընդօրինակողներու պակասին համար. ու

72. Այս նիւթին մասին արդէն իսկ ուսումնասիրութիւններ կատարուած են. այսպէս՝ ԳԱԼԵՄ-ԲԵԱՐԵԱՆԻ Հ. ԳԻ., Հայ Աստուածաշուէնի տպագրութեան ջանքեր, Ոսկամէն առաջ, «Հանդէս Ամսօրեայ», 1914, էջ 7-18: - ԱՄԱՏՈՒՆԻ Հ. Կ., Ոսկամ վրդ. եւ իր ժամանակը, Վենետիկ, 1975, էջ 9-29: Այս երկու աշխատութիւնները եւ հոն նշանակուած մատնագիտութիւնը աչքի առջեւ ունենալով՝ մենք ալ կ'փորձենք նոյնը շարադրել՝ նոր աղբիւրներու լոյսին տակ:

73. SOCG, vol. 115, fol. 367.

74. SOCG, vol. 149, fol. 311.

յատկապէս կը խնդրեն տպագրութիւնը Սուրբ Գիրքին եւ այլ գիրքերու, որ Նորին Սրբութիւնը հարկաւոր կը նկատէ. որովհետեւ գիրքերու պակասին համար է որ Հայոց մէջ մտած են շատ մը մոլորութիւններ»⁷⁵ :

Հ. Յով. Թադէոս 24 Հոկտ. 1629ին՝ առանձին տեսակցութիւն մը կ'ունենայ Ուրբանոս Ը. Պապին հետ, Քասդէլիկանտոլֆոյի ամառանոցը, ուր դարձեալ բերանացի ու գրաւոր կը ներկայացնէ այս խնդիրքը: Պապը կը խոստանայ Հռոմ դառնալուն՝ կրկին տեսակցիլ իր հետ: Այս առիթով Հ. Յովհ. Թադէոս համառօտ գրութիւն մը կը պատրաստէ իբր յուշագիր, ուր յատուկէն կը շնորհակալ ջանքով Հայոց՝ Պապէն խնդրանքը, «տպել Հին եւ Նոր Կտակարանը, որովհետեւ իրենց մօտ սոյլ կայ գիրքի, մանաւանդ Աստուածաշունչի, որու մէկ օրինակը միայն՝ կ'արժէ հաղար ծէքին»⁷⁶ :

ՀՍ.ի Ժողովը առաջին անգամ 19 Մարտ 1630ի նիստին է որ կը պարզէ Հ. Յովհ. Թադէոսի առաջարկը, համառօտելով հետեւեալ բանաձեւը. «... իսկ նկատմամբ այն խնդրին որ Հռոմ տպագրութիւն Հայոց գիրքերը, որոնց համար ահագին ծախս կ'ընեն իրենք, Ս. Ժողովը յարմար նկատեց, եթէ Ս. Պապին հաճոյ է, հաստատել Թանձնախումբ՝ քննելու եղած առաջարկները»⁷⁷ : Քարտիկալներու ընդհանուր Ժողովէն վերջ՝ կը գումարուի մասնական Ժողով մը, 23 Յուլիս 1630ին, որու արձանագրութիւնը հետեւեալն է. «Նկատմամբ հայկական գիրքերու տպագրութեան, ու յատկապէս հայ լեզուով Աստուածաշունչին համար, Ս. Ժողովը կ'ընդունի (Հայ վաճառականներու կողմէ) եղած առաջարկը, քանակաւ է որ նոյն գիրքերը Հռոմի մէջ սրբագրուին եւ մաքրուին տխալներէ, ու յատկապէս նկատմամբ Աստուածաշունչին, ուր դուցէ շատ են դժուարութիւնները, որովհետեւ Հայոց օրինակը լեցուն է սխալներով. սակայն Ս. Ժողովը յարմար կը նկատէ որ ամիկա սրբագրուած տպագրութիւն, որպէսզի Հայերը ունենան Աստուածաշունչը»⁷⁸ :

Այնուհետեւ ՀՍ.ի Ժողովը հետամուտ կ'ըլլայ ձեռք բերել Աստուածաշունչի օրինակ մը, ձեռնարկելու համար դործին:

Նախիջևանի հայ Դոմենիկեաններէն Օգոստինոս Բաջնց, 1630 փետրուար ամսուն կը հասնի Հռոմ՝ երկու աշակերտներով, Մատթիա Մուրալիի եւ Մատթէոս Աւանդսեանի ընկերակցութեամբ. Հոկ-

75. SOCG, vol. 209, fol. 175.

76. SOCG, vol. 209, fol. 354.

77. Acta, vol. 7, fol. 34, n. 15.

78. Acta, vol. 7, fol. 102, n. 3.

տեմբերին կ'ընտրուի իբր օգնական՝ Զեթթատինի Արքեպիսկոպոսին, յաջորդումթեան իրաւունքով: Օգոստինոս Եպս. կը մեկնի իր Թեմը, իսկ Մատաթիայի համար՝ կը սահմանուի Վիթէրպոյի Դոմենիկեան վանքը, կատարեալգործելու ուսումները: Երբ ՀՍ.ի Ժողովքին պէտք կ'ըլլայ հայերէն Աստուածաշունչը եւ կ'ուզէ իմանալ թէ արդեօք կա՞յ սրբազրուած օրինակը հայ Դոմենիկեաններու մօտ, կը դիմէ Վիթէրպոյի Դոմենիկեան վանքի մեծաւորին, Հ. Իգնատիոս Ալպէրի-չիի, որ 18 Փետր. 1632ին կը պատասխանէ ՀՍ.ի Ինկոլի քարտուղարին՝ գրելով. «Հ. Մատաթիա հայր ինծի կը հաղորդէ թէ Նախիջևանի Արքեպիսկոպոսական վանքը ունի վուլկադայ Աստուածաշունչը, Թարգմանաւած հայերէնի՝ մեր Դոմենիկեան Հայրերէն, զըրուած ձեռքով, որու առաջին փշերը եւ գիրերը են ոսկետառ. այսքան կրնամ պատասխանել Ձեր հարցումին»⁷⁹: Նոյն այս նամակին կրու-նակին քարտուղարութիւնը գրաւոր թողած է իր փորձը դաժնութիւնը. «պէտք է գրել Նախիջևանի Օգոստինոս Արքեպս.ին, որ հրահանգ տայ իր գիտուն միաբանակիցներէն մէկուն, որպէսզի օրինակէ այդ Աստուածաշունչը եւ ղրկէ Հալէպի Վեղարաւորներուն, ու անոնք իրենց կարգին հասցնեն Հռոմ»⁸⁰: Այս նոյն հարցը Քարտ. Կաէդանիի կողմէ կը զեկուցուի 3 Ապրիլ 1632ի նիստին, եւ որոշում կ'առնուի գրել Օգոստինոս Արքեպս.ին, որպէսզի լատին Վուլկաթայէ հայերէնի Թարգմանաւած Աստուածաշունչը՝ Հալէպի ճամբով հասցնէ Հռոմ⁸¹: Այս որոշումներու հիման վրայ, 10 Ապրիլ 1632ին կը գրուի Նախիջևանի Արքեպս.ին, որպէսզի ձեռագիրը մեծ խնամքով օրինակել տայ, օրինակութեան վերջ սրբազրուի՝ համեմատելով բնագիրին հետ, ղրկուի Հալէպ Գասպար Տալլա Քիէզայի, Ս. Աթոռին գործակալին, որ Վեղարաւորներու մեծաւորին ձեռքով հասցնէ Հռոմ: Ս. Աթոռը կը խոստանայ Օգոստինոս Բաջենցի՝ վճարել բոլոր ըլլալիք ծախսերը⁸²:

Դիւանի նամակներէն չկարողացանք ոչինչ եզրակացնել Նախիջևանէն հասնելիք Աստուածաշունչին մասին, ու յաջորդաբար ամենեւին ահնարկ չկայ թէ ՀՍ.ի Ժողովը ստացած ըլլայ զայն եւ տպելու մասին առաջարկ եղած ըլլայ. Թողունք որ 1632էն կը սկսի Պիրոմալլիի եւ Օգոստինոս Բաջենցի միջեւ խռովութիւնները, եւ Նախիջևանէն հասած նամակները միայն այդ նիւթերը կը շօշափեն:

79. SOCG, vol. 7, fol. 310.

80. SOCG, vol. 7, fol. 311.

81. Acta, vol. 8, fol. 54, n. 15.

82. Lettere volgari, vol. 12, fol. 43.

Պոլսոյ մէջ Աստուածաշունչ տպելու ծրագիրը

Յովհաննէս Խուլ Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռէն հեռանալուն, երբ փրեն կը յաջորդէ Զաքարիա վանեցի, արդէն իսկ Պոլսոյ մէջ շարժում սկսած էր սեփական տպարան ունենալու: Զաքարիա Պատրիարք, կողմնակից Հռոմի Աթոռին, հովանաւորութիւն կը դռնէ Պոլսոյ Ֆրանսական զեպպան Marchevilleի կողմէ, որ 14 Ապրիլ 1632ին կը գրէ ՀՍ-ի Ժողովին. «Նկատած այն մեծ օգուտը որ հայ գիրքերու տպագրութիւնը կրնայ բերել մեր Սուրբ Հաւատքին տարածումին, կը խնդրեմ որ ականջ տրուի այս նամակս ձեզի բերողին, որ մասնագէտ է այս նիւթին»⁸³: Դեպքանին առաջարկը զեռ աւելի կը մանրամասնուի՝ Յովհաննէս Անկիւրացի Մոլինոյի 11 Մայիս 1632 թուակիր նամակով, գրուած Պոլսէն. Մոլինոյ իբր հին բարեկամ ՀՍ-ի Ժողովի քարտուղարին, կը համարձակի գրել. «Կը խնդրեմ որ Դուք եւս անձամբ յորդորէք Ս-ի Ժողովի քարտնայինը, որպէսզի ընդառաջ ելլին Ֆրանսայի զեպպանին բարի փափաքներուն, հոս Պոլիս զրկելով հայերէն տպագրական գիրեր. բան մը՝ որ պիտի ծառայէ Հռոմի Եկեղեցւոյ փառքին: Բայց թէ քանի գիր հարկաւոր է ձեզի համար, կրնաք իմանալ իմ մտերիմ քարեկամ Տրախնոս Գոռնէզդիէն, որ հինէն ի վեր սերտօրէն կապուած է նաեւ Պատրիարքին: Զաքարիա մեծապէս պատուուած պիտի զգայ՝ եթէ այս շնորհը բնելու ըլլաք իրեն»⁸⁴:

Մոլինոյ այս առաջարկը ընելէ շուրջ տարի մը առաջ՝ ՀՍ-ի Ժողովին ըրած էր ուրիշ մը: Զգտանք Մոլինոյի բուն նամակը, որ ղեկուցուած է Գարտ. Ուպարտինիէն՝ 3 Փետր. 1632ի նիստին: Մոլինոյ նամակին ստորագրած է իբր Թարգման Զմիւռնիոյ Վենետիկեան Հանրապետութեան, ու կ'առաջարկէ որ հայերէն Աստուածաշունչի տպագրութիւնը կատարուի Հռոմ, որպէսզի հայերը կրկին անդամ չտոխպուին փորձել զայն տպել հերետիկոս Հոլանտայի մէջ: Նոյն այս նիստին կ'որոշուի՝ որ լուրջ կերպով մտածուի այս նիւթին մասին, բայց նախ գրել Մոլինոյի, որպէսզի Զանայ համոզել հայերը՝ ետ կենալու նման հերետիկոսական ձեռնարկէ, յուսադրելով թէ Ս. Դիրքը պիտի տպագրուի Հռոմ⁸⁵: Հարցը կրկին անգամ Ժողովի նիւթ կ'ըլլայ 13 Փետր. 1632ին, եւ կը մնան նոյն որոշողութեան վրայ⁸⁶: Մինչ այս ՀՍ-ի Ժողովի կողմէ 7 Փետր. 1632ին կը գրուի Մոլինոյի՝ հետեւեալ նամակը. «Պր. Տրախնոսի ձեռքով յարմար եղաւ Ս. Ժողովին՝ ձեր աջին ու փափաքը տարածելու կաթողիկէութիւնը բազ-

83. SOCG, vol. 150, fol. 29.

84. SOCG, vol. 150, fol. 168.

85. Acta, vol. 8, fol. 11, n. 6.

86. Acta, vol. 8, fol. 19, n. 2.

մարթիւ աղագայիններուդ մէջ, եւ որով ո՛չ միայն արգելք եղած ես հայերէն Աստուածաշունչի տպագրութեան, որ կարգ մը անձեր հերետիկոսութեամբ քծաւորուած, — եւ միայն Աստուած գիտէ որքան հաւատարմութեամբ, — կ'ուղէին տպել տալ զայն Հոլանտա, այլ նաեւ համոզած ես աղագայիններդ՝ որ նոյնը տպագրուի Հոռոմ: Կրնաս վստահացնել զիրենք՝ թէ հոս լոյս պիտի տեսնէ Ս. Գիրքը, ամբողջապէս արքադրուած եւ առանց տխարներու, քաղաքիս քաջ աստուածարաններու եւ լեզուէն լաւ փիտոյններու առաջնորդութեամբ»: Ապա յետ յատուկ կերպով շնորհակալութիւն յայտնելու իր այս ըրածներուն համար, կ'ըսէ թէ Նախիջևանէն պիտի բերուի հայ Աստուածաշունչը, թարգմանուած Վուլպաթայէն, ու նամակը կը փակէ ըսելով. «առ աթմ մի՛ շարժիր քաղաքէդ, ու ջանա՛ հաստատուն պահել աղագայիցներդ, համոզելով թէ Աստուածաշունչը պէտք է տպագրուի Հոռոմ եւ ոչ ալլաւ»⁸⁷:

Պոլսոյ ֆրանսական դեսպանը տեսնելով թէ իր դրած նամակին սրտասխանը կ'ուշանայ Հոռոմէն, 12 Մայիս 1632ին կը պոյն երկրորդ մը, իմացնելով թէ ինք պիտոմամբ փր մօտ իբր թարգման առած է Անկիւբարցի Յովհաննէս Մորինոյ հայը, նկատած անոր ջանքը՝ միացնելու հայերը Հոռոմի Եկեղեցիին. եւ թէ խօսած է անձամբ Զաքարիա Պատրիարքի հետ՝ եւ միասին յարմար նկատած են որ Պոլսոյ մէջ բացուի հայկական տպարան, առ աթմ տպելու համար Սաղմոսարանը⁸⁸:

Ճրարտայի դեսպանին եւ Մորինոյի առաջարկները 24 Յուլիս 1632ին կը գեկուցուին Քարտ. Պէնդիվուրիոյ կողմէ՝ Ս. Ժողովի նիստին, ի ներկայութեան Ուրբանոս Ը. Պապին, ու կ'որոշուի հարցը աւելի խոր քննել՝ Քարտինաններու Ժողովին⁸⁹:

Յովհաննէս Մորինոյ 19 Մեարտ. 1632 թուակիր նամակով ՀՍ-ի Ժողովին կ'իմացնէ Զաքարիայի Պատրիարքական Աթոռէն իրեալը, սակայն հաւասարապէս կը խնդրէ ունենալ հայկական տպագրական գիրքեր, կարենալ օգտակար ըլլալու քրիստոնէական հաւատքին⁹⁰:

Անկարելի էր որ Հոռոմ տեղիք տար ու տպագրական գիրքերը ղըրկէր Պոլիս, հոն տպելու ո՛չ Աստուածաշունչ եւ ո՛չ փակ Սաղմոսարանը: Հոռոմ այնքան մտահոգ էր Ս. Գիրքին անարատ տպագրութեան, որ չէր կրնար նպաստել ո՛չ մէկ աղբի՝ որ աղատօրէն իր լեզուով տպէր Ս. Գիրքը «մոլորութիւն»ներով լեցուն: Այսպէս ուրեմն

87. Lettere volgari, vol. 12, fol. 9.

88. SOCG, vol. 150, fol. 39.

89. Acta, vol. 8, fol. 85, n. 2.

90. SOCG, vol. 150, fol. 172. Այս նամակին կոնակը ՀՍ-ի Ժողովի քարտուղարութիւնը համառօտած է Մորինոյի գաղափարները, ուր նկատի է առնուած հայկական գիրքերու հարցը:

Մոլիխոյի եւ Ֆրանսայի ղեկավարին առաջարկները կը մնան ամուլ, յուսադրելով եւ անկեղծ փափաքով՝ թէ նոյնը պիտի տպագրուի Հռոմի մէջ:

Յովհաննէս «Խուլ» Պատրիարքի փափաքը

Նոյն այս տարիներուն, 1630էն սկսեալ, Յովհաննէս Խուլ Պոլսոյ հրաժարեալ Պատրիարքը կ'անցնի Արեւմուտք: 7 Յունիս 1632 թուակիրով Վարչաւիայի Առաքելական Նուիրակը կ'իմացնէ ՀՄ-ի Ժողովին՝ ամիս մը առաջ Յովհաննէս Պատրիարքի Վարչաւիայէն Հռոմ մեկնելը, «եւ կարծեմ հետը կը բերէ ինքնազէր Աստուածաշունչ մը»⁹¹:

Հռոմ հասնելուն, Յովհաննէս Պատրիարք ազերսազէր կը ներկայացնէ Ս. Ժողովին, փափաք յայտնելով՝ նկատած իր 80ամեայ տարիքը՝ որ իրեն օգնական նշանակուի Գասպար անունով լատինածէս հայ եկեղեցականը, որպէսզի անոր ձեռքով իրազործէ անձնական ծրագիրներ, յօդուտ իր Արքին, տպել տալով շատ մը գիրքեր: Առաջարկը Ժողովի կը դրուի 24 Սեպտ. 1632ին, ուր նկատի կ'առնուին Պատրիարքին արժանիքները, այսինքն՝ կաթողիկէ հաւատոյ դաւանութիւն ըրած ըլլալով՝ վստահելի անձ ըլլալը, որու կը վկայեն Պոլսոյ նախկին Առաքելական Նուիրակ Հ. Ֆրադդա եւ Լեհաստանի լատին նուիրակը, եւ թէ Հայոց մէջ պատկառելի եւ աղբու անձ ըլլալը. ուստի կ'որոշուի Թոսքանայէն Հռոմ բերել տալ հայ ազգի Գասպար հայ վանականը, տալով լեւակութիւն Ս. Կողմա եւ Դամիանոսի վանքը, որպէսզի Պատրիարքին բերած հայերէն Աստուածաշունչը համեմատէ Վուրկադայի հետ, եւ ապա նոյնը յանձնուի տպագրութեան⁹²:

1633 տարւոյն ընթացքին Պոլիսէն Յովհաննէս Մոլիխոյ դանազան նամակներով, ուղղուած ՀՄ-ի Ժողովին, կը յանձնարարէ՝ լաւ վարուել Յովհաննէս Պատրիարքի հետ, ընդառաջելով անոր տպագրական ծրագիրներուն. ու պատրաստակամութիւն ցոյց կու տայ՝ դաւու անձամբ օժանդակելու այս հսկայ գործին: 1633-4 տարիներուն Մոլիխոյ կը ջանայ ապահով միջոցներով Պոլիսէն Հռոմ փոխադրել Խուլի ձգած հայկական ձեռագիրները, թիւով 40, որոնցմէ մէկն է մասն Աստուածաշունչի, որոնք միասնաբար կ'արժեն աւելի քան հազար սկուդ: Մոլիխոյ՝ Յովհաննէս Խուլէ իմացած է թէ առձեռն ունի ոչ թէ մէկ՝ ալ Բրիտ. Աստուածաշունչ, որոնցմէ դուցէ միայն մէկն էր փառազարդ գրութեամբ: 1634 Յունիս 13ին Յովհաննէս Խուլ Պատրիարք հոգին կ'աւանդէ Հայոց Ս. Մարիամ Եգիպտացւոց եկեղեց-

91. SOCG, vol. 58, fol. 33.

92. SOCG, vol. 393, fol. 341-2.

93. Acta, vol. 10, fol. 61, n. 46.

Թէ՛ Պոլիս մեծապէս հետաքրքրուած է այս մեծղի գործով, եւ Թէ՛ սա պիտի նպաստէ Աստուծոյ անունին տարածումին⁹⁶, անուղղակի կերպով թելադրելով իր սրտին փափաքը: Բայց երբ կը տեսնէ Թէ՛ Հռոմի կողմէ չկայ ոչ մէկ շարժում, 14 Յուլիս 1633ին հետեւեալ կերպով կ'արտայայտուի նոյն քարտուղար Ինկոլիի. «Յովհաննէս Պատրիարք (Խոլլ) Հռոմէն գրած է ինծի, ըսելով Թէ՛ կը դառնուի Աւրասիոյ Նահապետի գողը, եւ նպատակ ունի Հռոմ մնալ՝ մինչեւ մահը: Կը գրէ նաեւ Թէ՛ Բարտ. Բորդէղի կը փափաքի որ ես Հռոմ դամ, օգնելու Պատրիարքին, թարգմանելու կարգ մը հայերէն գիրքեր, որ Նորին Սրբութիւնը, Հռոմի մէջ քաջ թարգմանիչ չգտնելով՝ յանձնած է իրեն: Պատրիարքը քաջալերուած Բարտիմայէն՝ զիս Հռոմ կը հրաւիրէ, եւ կ'ուղէ որ շուտով ճամբայ ելլեմ: Սակայն ես գործի անցնելէ առաջ՝ կ'ուղեմ լսել Զեր իմաստուն կարծիքը. գիտնաս որ Հռոմ դալս կրնայ լաւ պտուղներ առաջ բերել, կրնայ մեծապէս նըպաստել Հայ Արքիի զարգացումին եւ մեր Ս. Հաւատքին բարձրացումին: Բայց որովհետեւ ես ներկայիս (Փրանսական) ղեկավարին մօտ մտած եմ ծառայութեան՝ տարեկան 350 սկուդով, եւ Հռոմ մեկնելուս կը դադրի վճարումը, խոհեմութենէ շարժած՝ կ'ուղեմ ընդունիլ Զեր հաւանութիւնը»⁹⁷:

Մոլիսիոյ իր այս փափաքը կը կրկնէ յաջորդ նամակներով, գրուած 29 Յուլիսին, 17 Օգոստոսին եւ 14 Հոկտեմբերին (1633)⁹⁸, սակայն Հռոմէն ոչ մէկ շարժում, հակառակ որ պահուած է նամակադրութիւնը Մոլիսիոյի եւ Հռոմի միջեւ, եկեղեցական ուրիշ խնդիրներու նկատմամբ: 7 Յունուար 1634 թուակիւր նամակով, Մոլիսիոյ ղեկ աւելի կը քաջայայտէ իր փափաքը. «Հռոմ ուղել զալս՝ ունայն փափաքի մը համար չէ, այլ հայ տպագրութեան համար ծրագրերն ունէի. կ'ուղէի տպել քանի մը սրբազան գիրքեր, որոնք հաճոյ են Թէ՛ Հռոմի եւ Թէ՛ Հայոց, որովհետեւ Հռոմի տպարանը ունի ամէն տեսակ կատարելութիւն, սակայն չունին ատակ անձեր որ այդ գործով զբաղին, աճապարեցնելու համար գործը»⁹⁹: Մոլիսիոյ առանձ ճանճրանալու շարունակ կը պնդէ նոյն դադափարին վրայ, կ'ուղէ անպայման Հռոմ երթալ. «Թէ՛ որ հարկ կայ օգնութեանս, հայերէն լեզուով գիրքեր տպագրելու եւ կամ ծրագրի՝ Հայոց համար վարժարան բանալու՝ հաճէիք իմացնել», կը գրէ Պոլիսէն 11 Մարտ 1634ին¹⁰⁰, հակառակ պարագային՝ կ'ուղէ վերջնական կերպով նըսկնել իր գործին:

96. SOCG, vol. 117, fol. 169.

97. SOCG, vol. 117, fol. 170.

98. SOCG, vol. 117, fol. 171, 172. - Vol. 151, fol. 102.

99. SOCG, vol. 151, fol. 115.

100. SOCG, vol. 151, fol. 114.

Այս պնդումներուն վրայ է որ ՀՍ-ի ժողովը 13 Մարտ 1634ի նիստով կը քննէ հարցը, ու յարմար կը նկատուի անդարադոյն ծանօթութիւններ հաւաքել Մոլինոյի անձին նկատմամբ, որպէսզի խնդիրը ներկայացուի Գարտինալներու ժողովին եւ հոն որոշուած մը առնուի¹⁰¹:

Մոլինոյ տեսներով թէ Հռոմէն պատասխանը կ'ուշանայ, եւ ինք թողած էր Փրանսական դեսպանին մօտ թարգմանի պաշտօնը, 1634 Մայիս ամսուն առաջին օրերուն, 9 տարեկան Միքայէլ որդիով կ'ուղղուի Գահիրէ, Վենետիկեան Դեսպանին իբր թարգման, տարեկան 600 բէալով¹⁰²: Պոլիսէն ճամբայ ելլելէ առաջ՝ միջնորդ կ'ըլլայ որ Հռոմի ՀՍ-ի տպարանը ունենայ թրքական տպագրական գիրեր¹⁰³:

Յովհաննէս Մոլինոյի ձեռնարկը Հռոմի մէջ

Երկու տարի կամ քիչ աւելի Յովհաննէս Մոլինոյ մնացած է Գահիրէ, ապա դարձած Պոլիս, միշտ մտքին մէջ որոճալով հայերէն տպագրութեան հարցը, մանաւանդ Ս. Գիրքինը: Գահիրէէն զանազան նամակներով, գրուած Հռոմ, ցոյց կու տայ իր պատրաստակամութիւնը հոն երթալու, բերելու իր անձնական նպաստը՝ ըլլա՛յ Հայ դպրոցի հիմնարկութեան, ըլլա՛յ Հայ տպագրութեան գործին: Պոլիս դառնալուն՝ ահա վերջապէս կը ներկայանայ առիթը:

Երկար պայքարէ ետք՝ Ջաքարիա Պատրիարք 1637ին գրաւած էր Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռը: Ասոր գուցէ նպաստած էր Հռոմի Աթոռին իր հակումը, որու ուղղած էր անպաշտօն կերպով հպատակութեան նամակ, լատտանալով պաշտօնական օրինակը զրկել՝ Պատրիարքական Աթոռը գրաւելուն: 9 Մարտ 1637ին Մոլինոյ կը գրէ՝ թէ Ջաքարիա Պատրիարք նպատակ ունի զինք զրկելու Հռոմ, անձամբ տանելու առ Ուրբանոս Ը. իր գրած նամակը¹⁰⁴:

Ջաքարիայի իշխեալ նամակը, գրուած 22 Ապրիլ 1637ին, հետեւեալը ունի մեզ հետաքրքրող նիւթին նկատմամբ. «Վասն առաւել սի-

101. Acta, vol. 10, fol. 32, n. 3.

102. Անկիւրացի Յովհաննէս Մոլինոյի մասին աւելի ընդարձակ գրութեան մը մէջ յաջորդաբար պիտի անդարադանանք իր կեանքի մանրամասնութիւններու մասին. հոս կը նկատենք միայն իր տպագրական գործունեութիւնը:

103. ՀՍ-ի տպարանը Ս. Ժողովի քարտուղար Ինկիլիի ձեռքով զինած է Պոլիս, Sig. Giustinianoի, որպէսզի սա հետաքրքրուի թրքական տպագրական գիրերով: Մոլինոյ այս բանը իմանալով՝ կը գրէ Ինկիլիի 2 Մայիս 1634ին. «Giustinianoի գրուած նամակէն տեղեկացալ թէ ՀՍ-ի տպարանը կ'ուզէ ունենալ թրքական գիրերը: Տեղուր պատասխանատու անձը ուզեց զիտնալ ձեռք առնալ թրքական գիրերու տեսակը, մեծ կամ փոքր, որպէսզի միշտ հոս լինուի փափաքած գիրերու տեսակը, մեծ կամ փոքր, որպէսզի միշտ հոս լինուի անոց նմոյսը, զրկուի ձեզի, ու գործը ձեզի ներկայանայ մաքուր» (SOCC, vol. 151, fol. 117):

104. SOCC, vol. 156, fol. 279.

րոյս եւ միաբանութեան մերոյ, առաքեցաք առ Բոյին Սրբութեանդ՝ զմեր հոգեւոր որդին զՅոհաննէս Մաւրինաւ, թարգմանիչ քաջ եւ ճարտար, որ է նամակիս բերաւղն, որոյ պատուէր տրեալ եմք բաղում ինչս որ առ Սրբութեանդ առանձին խաւսք. եւ այլս այս մեզ առաւել ծանօթ է եւ խորհրդակից. վասն որոյ յոյս ունիմք ի Բրիտտոսէ, որ զայդ մեր մարդն՝ Բոյին Սրբութեանն պարզեւացդ անտես չառնես, եւ դորա եղեալ փառքն եւ պատիւն՝ մեր անարժան անձինն կու լինի»¹⁰⁵ :

Երկրորդ նամակ մը Զաքարիա ուղղած է ՀՍ .ի Ժողովի քարտուղարին, Ինկլիի. Հունինք հայերէն բնագիրը, այլ միայն լատիներէն թարգմանութիւնը, անթուական, ուր Պատրիարքը կը խնդրէ՝ բացի Պոլսոյ մէջ հայկական վարժարան մը քանալու առաջարկէն, տպագրութիւնը Ս. Գիրքին, որմէ հաղար օրինակ կ'ուղէ որ տրամադրուի իրեն՝ Ժողովուրդին բաժնեկու համար¹⁰⁶ :

Նոյն այս թուականներուն Պօղոս Պիրոմալի կը գտնուի Պոլիս, ու մեծ օգնութիւն եւ քաջալերութիւն կը գտնէ Մովսէսոյ : Պիրոմալի ՀՍ .ի Ժողովին կ'իմացնէ թէ Մովսէսոյ մեկնած է քաղաքէն՝ 4 Յուլիս 1637ին, ու խորհուրդ կու տայ որ օգտագործուի այս անձը Հռոմի մէջ, յատկապէս Հայոց վարժարանը բանալու գործին համար. Պիրոմալի իր կարգին կը խոստանայ փութով տպագրութեան պատրաստել լատիներէն-հայերէն բառարանը, յօդուտ բացուելիք Հայ վարժարանին¹⁰⁷ :

Կը պակսի Մովսէսոյ Հռոմ հասած ըլլալուն ճշգրիտ թուականը. կ'ենթադրենք՝ երեք ամիսէն յայնօրէն հասած ըլլալ, հարցերը արծարծած ըլլալ, յատկապէս Ս. Գիրքի տպագրութեանը, որովհետեւ ՀՍ .ի քարտուղարը 30 Ապրիլ 1637ին կը գրէ Պիրոմալիի, որպէսզի հայերէն Աստուածաշունչը համեմատէ լատին տիպիկաթային հետ, նշանակէ սխալները, ցոյց տայ անոնց ուղիղ ձեւերը, տպագրութեան պարագային՝ զանոնք օգտագործելու համար¹⁰⁸ :

Հռոմի մէջ Մովսէսոյ հանդիստ չի տար լինքն իր անձին. աղերսաբերերու տարաք մը կը տեղացնէ ՀՍ .ի Ժողովին, միշտ յիշեցնելով Ս. Գիրքին տպագրութիւնը, միշտ պնդելով թէ ինք ներկայացուցիչն է Զաքարիա Պատրիարքին, որ կը սնկասէ գործին յառաջ խաղացումի լուրին : Ընդհանրապէս ՀՍ .ի դիւանի մէջ աղերսադիրերը

105. SOCG, vol. 180, fol. 284.

106. SOCG, vol. 106, fol. 291. Նոյն այս թուականի երկրորդ երեսին վրայ (fol. 298) կը գտնուի քարտուղարին պատասխան նամակին սեւագիր օրինակը. «Նկատմամբ Ս. Գիրքի տպագրութեան՝ հետամուտ պիտի ըլլամ իրագործելու ձեր սուրբ փափաքը՝ առաջ տանելով այս խնդիրը» :

107. SOCG, vol. 156, fol. 212+223.

108. Lettere volgari, vol. 17, fol. 106.

անթուական են, քակայն անոնց վրայ քարտուղարութեան կողմէ նը-
շանակուած են ժողովի հանուած թուականը: Այսպէս՝ 14 Նոյեմբ.
1637ին Մոլինոյի առաջին աղերսագիրներէն մէկը դրուած է ժողովի,
հետեւեալ արձանագրութեամբ. «Յովհաննէս Մոլինոյ, Պոլսէն Հռոմ
ղրկուած Հայոց Ջաքարիա Պատրիարքի կողմէ... իմ միջոցով Ս.
Ժողովէդ կը խնդրէ որ տպագրուի այն Ս. Գիրքը՝ որ իր նախորդէն
(իսկ Յովհաննէս Պոլսէն) ձգուած է Հռոմ: Որովհետեւ հայ եկեղե-
ցիները պէտք ունին Աստուածաշունչի, որոնցմէ իւրաքանչիւրը ներ-
կայիս կ'արժէ 300 կամ 400 սկաւ, եւ չի գտնուիր: Տպագրութիւնը
պիտի կատարուի առանց վնասելու Ս. Ժողովի նիւթականին, որով-
հետեւ Ջաքարիա Պատրիարք հրահանգ պիտի տայ իրեն ենթակայ
բոլոր եկեղեցիներուն՝ որ քնեն Աստուածաշունչը, իւրաքանչիւրը 20
սկաւի, դանձելու համար Ս. Ժողովիդ ըրած ծախսերը, իսկ յաւե-
լեալ փութարը պիտի յատկացուի Հայ վարժարանի մը կառուցումին,
որ նոյն Պատրիարքը կ'ուզէ կանգնել Պոլսի մէջ. պիտի օգնէ նաեւ
այն Հայ վարժարանին՝ որ պիտի շինուի Հռոմի մէջ՝ Զիթթատինի
Արքեպս.ին թողած գումարով»¹⁰⁹:

14 Նոյեմբ. 1637ի նիստով այս հարցը կը դրուի տեղանի վրայ,
առանց կարենալ վճիռ մը առնելու. խնդիրը կը ձգուի Քարտինալ-
ներու ժողովին, աւելի խոր կերպով քննուելու համար¹¹⁰:

Աստուածաշունչի բնագրի հարցը

Շուրջ ամիս մը ետք, այն է 12 Դեկտ. 1637ին, ՀՍ-ի ժողովը
հարցը կը դնէ հետեւեալ կերպով. «Տպագրելի Հայ Աստուածաշունչի
բնագիրը պէտք է ըլլայ Եօթանասնից թէ լատիններէն Վուլկաթային
համաձայն»: Եւ որովհետեւ նոյն այս հարցը քննուած էր արաբներէն
Աստուածաշունչի տպագրութեան առիթով, ներկայ նիստով նոյնը՝
տարբեր քառերով կը ներկայացուի, յաջորդ նիստի մը թողով որո-
շում առնելը: Սեղանի վրայ կը դրուին թէ՛ Եօթանասնից եւ թէ՛ Վուլ-
կաթայի նպաստաւոր կէտերը՝ հետեւեալ կերպով.

Աստուածաշունչի տպագրութիւնը կարելի է կատարել՝ հետեւե-
լով Եօթանասնից թարգմանութեան, որովհետեւ

1. Ֆիրէնցէի ժողովին Հայոց հետ խօսուած է միայն Ս. Պոր-
հուրդներու եւ վարդապետական նիւթերու մասին, եւ ո՛չ Ս. Գիրքի
մասին, հակառակ որ Հայոց Ս. Գիրքը կը հետեւի Եօթանասնից
թարգմանութեան.

109. SOCG, vol. 397, fol. 439.

110. Acta, vol. 12, fol. 388, n. 7.

2. Հայոց Կաթողիկոսը կողմնակից է որ «ներկայ» Աստուածաշունչը սրբազրուի եւ յաւելումներ ունենայ. իսկ «ներկայ»ն Եօթանասնից Թարգմանութիւնն է.

3. Եօթանասնիցը բնաւ երբեք խոտելի չէ նկատուած կաթողիկէ Եկեղեցիէն, հակառակ որ Վուլկարթան ընդունուած է իբր Ս. Գիրք եւ հաւատքի օրէնք.

4. Եթէ Վուլկարթայի վրայէն կատարուի Հայերու համար նոր Թարգմանութիւն, Հայերը վարժած ըլլալով միայն Եօթանասնից Թարգմանութեան՝ կրնան չընդունիլ, եւ որով ի գուր պիտի ըլլայ թէ՛ Թարգմանութեան յոգնութիւնը եւ թէ՛ Ժողովին կողմէ եղած ծախսը:

Աստուածաշունչը պէտք է հետեւի Վուլկարթայի, որովհետեւ

1. Ան է ճշմարիտ Ս. Գիրքը:

2. Ս. Հերոնիմոսի համաձայն՝ Եօթանասնից Թարգմանութիւնը կը պարունակէ սխալներ եւ ունի թերի մասեր.

3. ՀՍ.ի Ժողովը արարեալէն Աստուածաշունչի տպագրութեան համար քննեց հարցը, եւ ի վերջոյ ընդունեցաւ Վուլկարթան. նոյնը պէտք է ընել Հայոց համար.

4. Տրիտենդեան Ժողովին նախապատուութիւնը տրուած է Վուլկարթայի¹¹¹:

Այս դանազան անդրադարձութիւններէն տասը օր ետք, այն է 22 Դեկտ. 1637ին, առանձին նիստ մը կը կատարուի Քարտ. Բալլոթ-թոյի պալատը, ներկայութեամբ Քարտ. Պրանքաչչիոյի եւ եօթը լատին աստուածաբաններու¹¹², հարցը դարձեալ քննութեան կ'ներթարկուի, եւ ի վերջոյ կ'որոշուի.

1. Եթէ Պապին հաճոյ է, հայ Աստուածաշունչը տպագրուի Եօթանասնից Թարգմանութեան համաձայն, սրբազրկելով սրբազրկին, աւելցնելով ինչ որ թերի է, օգտագործելով Սիլվեստոս Ե. Պապին տպել տուած յոյն-լատին (Եօթանասնից) օրինակը.

111. Acta, vol. 12, fol. 420, n. 9.

112. Վանքաթուղթը հետեւեալ կերպով կը թուարկէ եօթը անունները. «P. Chianus et P. Lupus Domenicani, et P. Bonaventura Malvasia Ordinis Min. Conventualis, P. Ferrarius Jesuita, P. Salus Flander, P. Dionisius Gallorum et P. Philippus Guadagnolo Ordinis Clericorum Minorum». (SOCC, vol. 293, fol. 38):

եւ երկրորդ՝ դարձեալ պիտի կրկնուի այն ինչ որ ըսուեցաւ արաբերէն Աստուածաշունչին տպագրութեան առիթով: Ինկոլի հոս կ'ընէ պատմականը թէ ինչպէս արաբերէն Աստուածաշունչին համար՝ ՀՄ.ի Ժողովը ուզեց որ թարգմանուի Վուլկաթայի վրայէն եւ ատիկա տալ արաբ ժողովուրդին ձեռքը. եւ երբ առարկուեցաւ թէ ժողովուրդը կրնայ չընդունիլ, պատասխան տրուեցաւ առարկութեան՝ թէ ձեռագիրները այնքան հազուադէպ են եւ սուղ, որ քիչ ժամանակի մէջ տպագիրը կրնայ գրաւել անոր տեղը, մանաւանդ որ ՀՄ.ի Ժողովը զայն պիտի բաժնէ ձրի եւ կամ ոչինչ գինով: Քարտուղարը կը յիշէ թէ ժամանակին նոյնը պատահած է յոյն ժողովուրդին, որոնց համար տպագրուեցաւ Ժամագիրքը Կղեմէս Ը. (1592-1605) Պապի ժամանակ, թէ ժողովուրդը նախ հակառակեցաւ, մինչ ներկայիս կը փնտռեն սուղ գինով, եւ որ պիտի վերատպուի: Սրբ հիմնուած այս փորձառութեան վրայ, Ինկոլի կը հաղորդէ՝ ՀՄ.ի Ժողովին որոշումը Հայոց նկատմամբ, տպել նախ Նոր Կտակարանը, որ թարգմանուած է յունարէն Եօթանասնիցէն եւ որ զուգընթաց է Վուլկաթային. հայ ժողովուրդին հակազդեցութեան կամ ընդունելութեան համաձայն՝ կարելի կ'ըլլայ յաջորդաբար որոշումներ առնել Հին Կտակարանին համար¹¹⁴:

Գործնականին մէջ ՀՄ.ի Ժողովը հրաման կու տար միայն Նոր Կտակարանի տպագրութեան, եւ ասիկա գուցէ Յովհաննէս Մոլինոյի առաջարկին վրայ, որ 12 Դեկտ. 1637 թուականով կը ներկայացնէ աղերսադիր մը՝ հետեւեալ պարունակութեամբ. «Յովհաննէս Մոլինոյ, իր Պատրիարքէն զրկուած Հռոմ՝ տպել տալու համար Աստուածաշունչը, նկատելով որ Ձեր Վսեմութիւնը զժողովութիւններ կը յարուցանէ ամբողջ Ս. Գրքին տպագրութեան, որովհետեւ անիկա թարգմանուած է Եօթանասնից վրայէն, այժմ կը խնդրէ ու կը պարզէ, յանուն իր Պատրիարքին եւ ամբողջ Հայ Ազգին, որ հրաման տրուի տպելու գրեթէ Նոր Կտակարանը միայն, որ ստորակէտ մըն ալ տարբերութիւն չունի լատին թարգմանութեան: Նմանապէս հրաման կը խնդրէ տպելու Սաղմոսարանը, որ նոյնպէս նման է լատինականին, եւ որ արդէն անգամ մը տպուած է Պիոս Ե. (1566-1572) բարեխիշատակ Պապին օրով, երբ Հայ Ազգին պաշտպան էր Ս. Կարոս Պորրոմէոս եւ Քարտ. Մուլա: Եթէ այս շնորհքը չնկատուի ըլլաք Պատրիարք Հօր եւ ամբողջ Հայ Ազգին՝ անոնք պիտի չդադրին աղօթել Ս. Եկեղեցւոյ համար»¹¹⁵:

1638 տարւոյն մէջ առաջին անգամ հայ Աստուածաշունչի տպագրութեան մատին կը խօսուի 10 փետրուարի նիստով, ուր անգամ մը

114. Զեռագիր Վատիկանի, Barber. Latino n. 6442, fol. 95.

115. SOCG, vol. 397, fol. 594.

եւս կըլ Համառօտութի ալն գաղափարը Թէ ՀՍ-ի Ժողովը առ ալթմ կողմնակից չէ Հին Կտակարանի տպադրութեան, ուստի Թող կու տայ որ տպուի Նոր Կտակարանը, որ Յունարէնէն Թարգմանուած ըլլալով Հանդերձ՝ կը Համաձայնի Վուկասթայի. եւ ասիկա կը նկատուի ճամբայ մը որ յաջողութեամբ Հայերը ընդունին նաեւ Հին Կտակարանը՝ Թարգմանուած Վուկասթայէն:

Յանձնախումբի անդամները

Երկու ամսուան ընթացքին, Յունուաբ-Փետրուաբ (1638), Մոլի-նոյ միշտակը կը պատրաստէ Նոր Կտակարանի տպագրելի բնագիրը, ու առ այս կը շարադէ՛ք աղերսագիր մը, որ կը ներկայացուի 22 Փետր-ի նիստին. «Յովհաննէս Մոլինոյ... խոնարհաբար կը խնդրէ Զեղմէ որ նշանակէ՞ք աստուածաբան մը, վերատեսնելու Նոր Կտակարանի համեմատութիւնը՝ որ ըրած է հւ գեռ կ'ընէ ինքը Մոլինոյ, որպէսզի լաւագոյն կերպով սրբագրուի եւ օր առաջ՝ ակսի տպագրութիւնը, ինչպէս սահմանած է Զեր Ս. Ժողովը»¹¹⁶։ 22 Փետր-ի նիստով նկատի կ'առնուի այս առաջարկը, եւ կ'որոշուի Հոռոմ կանչել Թուրքանէյաթին՝ Հ. Գասպար Երրորդ Կարգի Փրանկիսկեան հայր, Պոլիսէն՝ Պօղոս Պիրոմալլի Դոմենիկեանը, որպէսզի Հոռոմ մէջ միացած Մոլինոյի եւ Դոմենիկեան Հ. Յովհաննէս-Դոմենիկոս Դոմենիկեանի, վերատեսնեն Նոր Կտակարանի տպագրելի բնագիրը, սրբագրելով հարկաւոր սխալները, նման ընելով Վուլկաթային, եւ ասպա միասին հսկեն տպագրութեան՝ թէ՛ հայ օրինակին եւ թէ՛ Վուլկաթայի հայերէն վարդաանուիթեան տպագրութեան¹¹⁷։

Առնուած որոշումին վրայ քարտուղարութիւնը 27 Փետր. (1638) թուականով՝ հիշք նամականքը կը զրկէ պանաղան անձեռու. առաջին՝ Պոսոյ Փրանսական ղեսպանին, Զէպիի, որպէսզի օսէնէ Պիրոմալլիի դրամական կերպով, - ի հաշիւ ՀՍ.ի Ժողովին, - որպէսզի օր առաջ մեկնի Պոլիսէն Հոռմ. երկրորդ՝ Պիրոմալլիի, որպէսզի Փրանսական ղեսպանէն առնէ 30 սկուադ եւ ճամբայ ձգէ՝ ուրիշ երեք նամականք ղեկավարին Նաբոլիի, Վենետիկի եւ Մարթայի Առաքելական Նուիրէ զրկուին Նաբոլիի, Վենետիկի եւ Մարթայի ղեկավարական Նուիրէ ղեկավարուն, նոյն պարունակութեամբ. «Զանգը ըրէ իրաւասութեան դասմաններուն մէջ՝ դռնել կրօնաւոր կամ աշխարհական մը, որ գիտնայ ոչ միայն հայերէն լեզուն, այլ տեղեակ ըլլայ նաեւ աստուածաբանութեան եւ կամ առումն ունենայ Ս. Գիրքին թարգմանութեան, բանութեան եւ կամ առումն ունենայ Ս. Գիրքին թարգմանութեան՝ թարգմտիչ հսկէ Նոր կտակարանի տպագրութեան՝ քաղաքս գտնուող ուրիշ մասնադիտներու հետ»¹¹⁸ :

116. SOCG, vol. 399, fol. 85.

116. SOCG, vol. 888, fol. 10.
117. Acta, vol. 13, fol. 35, n. 26.

117. Acta, vol. 29, fol. 1-2.
118. Lettere volgari, vol. 18, fol. 21-22.

Երբ այս որոշումները կը կատարուէին, Յանձնախումբի անդամներէն Հռոմ կը գտնուէին Մոլինոյ եւ Հ. Յովհաննէս-Դոմենիկոս: Մոլինոյ, ամէնէն աւելի թափանցողը տիրող կացութեան, կը դէպ թէ Յանձնախումբին մէջ եթէ չըլլային զարգացած հարադրի անձեր՝ դո՛րծը կրնար մեծապէս տուժել, այնպէս որ խոհեմ կերպով կը մտածէ լուծում մը, եւ 27 Մարտ 1638ի ՀՍ-ի Ժողովի նիստին կը ներկայացնէ իր աղերսադիրը, խնդրելով որ Հռոմ կանչուին Կիրակոս եւ Ոսկան Վարդապետները, չուրջ 22 տարեկան երիտասարդներ, որոնք դեռ նոր հասած էին Լէոպոլդիս, որպէսզի Հռոմի մէջ կատարեն իրենց աստուածաբանական ուսումները, եւ այդ առիթով օգտակար ըլլան այս դործին: Ժողովը հարցը կը թողու Գարտիսալներու Ժողովին եւ ոչինչ կ'որոշուի այս ուղղութեամբ¹¹⁹:

Հ. Յովհաննէս Մկրտիչ Դոմենիկոս Նազարի Հայադդին՝ Հռոմ կը գտնենք 1627 թուականէն. Վիթթելպոյի մէջ կատարած է աստուածաբանական ուսումները. 1633ին անդամակցած է Դոմենիկեան Կարդին, ու դպաւով թէ տկար է գրաբար լեզուի մէջ, 13 Օգոստ. 1633ին ՀՍ-ի Ժողովէն դրամական օգնութիւն կը խնդրէ՝ գրաբարը զարգացնելու 7-8 ամիս տեւողութեամբ, զիտաւորութիւն ունենալով յաջորդաբար օգտակար ըլլալու Ս. Ժողովին՝ իբր թարգման: 1635 Յունիս ամսուն կը ճամբորդէ դէպի Նախիջեւան, ուսկից չուտով դարձած ըլլալու է, որովհետեւ 28 Փետր. 1637 թուակիր նամակով՝ Օգոստինոս Սրբեպոս. զինք կրկին Հռոմէն Նախիջեւան կը հրաւիրէ: Արդ Հռոմի մէջ կը կարդուի Ս. Գիրքի Յանձնախումբի անդամ, ու Պիրոմալլիի Հռոմ հասնելէ առաջ, Մոլինոյի եւ Հ. Գասպարի հետ կը համեմատէ ու կը սրբադրէ Նոր Կտակարանը¹²⁰: Բայց թէ ինչ բանի մէջ կը կայանայ այս աշխատութիւնը, ոչինչ ունինք մեր տրամադրութեան:

Հ. Գասպար Մամուզի Երբորդ Կարգի Փրամկիսկեամ, որ 1632ին Յովհաննէս Պոպ Պատրիարքին օգնելու համար ՀՍ-ի Ժողովը զինք կը կանչէ Հռոմ, բայց նա հիւանդութեան պատճառով՝ չի կրնար դալ Թոսգանէլլայէն. այժմ 1638ին կրկին կը կանչուի Հռոմ: Հ. Գասպար 1638 Յունիս ամիսէն սկսեալ կը գտնենք Հռոմ, քանի Մոլինոյ 21 Մարտ 1639ի նիստին խնդրանք կը ներկայացնէ անոր համար¹²¹, որպէսզի Նոր Կտակարանի համար ըրած աշխատանքը՝ վարձատրուի դրամական կերպով, նկատած անոր յառաջացած տարիքը եւ բերած նպաստը, նկատած կատարեալ ծանօթութիւնը լատինեակներէ եւ հայեկէնի, նկատած աստուածաբանական խոր գիտութիւնը, նկատած որ

119. Acta, vol. 13, fol. 63, n. 37.

120. SOCG, vol. 119, fol. 169-170.

121. SOCG, vol. 400, fol. 117.

1638 Յունիս ամիսին ոչինչ պճարուած է անոր¹²²։ Սնորքանք կը ներկայացնէ նաեւ Հ. Գասպար, յիշեցնելով Ս. Ժողովին՝ թէ ամբողջ տարի մը (Յունիս 1638 – Յունիս 1639) ծառայած է սրբադրութեան գործին մէջ, հակառակ իր 60ամեայ տարիքին եւ վատ առողջութեան¹²³։ 27 Յունիս 1639ին հարցը ժողովի կը դրուի, կը քննուի անցեալ պատմութիւնը ու կը տեսնեն թէ 1630 թրուականէն տկսեալ նման պարագաներու վարձատրուած են զանազան անձներ, եւ որով Հ. Գասպարի ալ կը սահմանուի 22 սկուալի քացառիկ օգնութիւն մը¹²⁴։

Հ. Պօղոս Պիրաւեալի տեսանք թէ Պոլիս կը գտնուէր 1637 Յունուար թրուականէն, ուր կ'ընդունի ՀՍ.ի Ժողովի 30 Սեպտ. 1637 թրուակիւր նամակը, որ իրեն հրահանգ կու տար համեմատելու հայ Աստուածաշունչը Վուկասթայի հետ, նշել տխրանք, եւ սրբադրութիւնները փութով դրկել Հռոմ¹²⁵։ 8 Յունուար 1638ին կը պատասխանէ Պիրոմալլի, ցոյց տալով անկարելիութիւնը գործադրելու տրուած հրահանգը, որովհետեւ յետին աղքատութեան մէջ գտնուելով՝ չէր կրնար զնել հայերէն ձեռագիր Աստուածաշունչը¹²⁶։ Տեսանք որ ՀՍ.ի Ժողովը, 27 Փետր. 1638ին՝ Պիրոմալլիի հրահանգ տուած էր՝ օր առաջ Պոլիսէն Հռոմ անցնել¹²⁷, եւ առ այս սահմանած էր որոշ դումար մը. այս նամակը Պոլիս չհասած՝ Պիրոմալլի, հետը առած իր Զաքարիա աշակերտը եւ Ոսկան Վրդ. Երեւանցի, 14 Ապրիլ 1638ին՝ կը մեկնի Լէոպոլիս, ուր կը հասնի Յունիս 15ին։ Պիրոմալլի չ'անտեսեց Ս. Ժողովի փափաքը. Փգոստ. 15 թրուակիւր նամակով Լէոպոլիսէն կը դրէ նկատմամբ Աստուածաշունչի թարգմանութեան՝ թէ հոն ալ կարող է աշխատել իր աշակերտներու օգնութեամբ, յատկապէս Ոսկան Վրդ.ի, որ խորապէս ծանօթ է, վ'ըսէ, հայկական աստուածաբանութեան եւ վարժութիւն ունի հայկական գիրքներուն¹²⁸։

Հռոմի մէջ Պիրոմալլիի ներկայութիւնը անհրաժեշտ կը նկատուի. 4 Յունիս 1638ին Ինկոլի կը դրէ Լեհաստանի Առաքելական Նուիրակին, հրահանգ տալով՝ որ հազիւ Պիրոմալլի հասնի այն կողմերը, Ս. Ժողովի հրամանով՝ առանձին մեկնի Հռոմ, առանց հետը տանելու իր աշակերտները¹²⁹։ Պիրոմալլի կապուած էր իր գործին. Լէոպոլիս, ուր նոր հասած էր իր առաջին աշակերտներով, պիտի բացուէր Հայերու համար վարժարան, եւ որով պիտի չուզէր օտար-

122. Acta, vol. 13, fol. 263, n. 29.

123. SOCG, vol. 400, fol. 281.

124. Acta, vol. 13, fol. 296, n. 11.

125. Lettere volgari, vol. 17, fol. 106.

126. SOCG, vol. 159, fol. 179.

127. Lettere volgari, vol. 18, fol. 22.

128. SOCG, vol. 81, fol. 15.

129. SOCG, vol. 137, fol. 279.

Մեղի այնպէս կը թուի որ այս տողերը ծանր եկած ըլլան Մոլինոյի, որ տեսնելով թէ չկայ օգնութիւն ոչ մէկ կողմէ, հայու տոկունութեամբ անցած է գործի՝ առանձին զլուս հանելու սկստած գործը։ Այս եղբակացութեան հասանք, որովհետեւ ՀՍ-ի ղեւանին մէջ յանկարծական կը դադրին Մոլինոյի նամակները, եւ հակառակ մեր երկար ու համբերատար փնտռտուքներուն, բազմաթիւ հատորներու մէջ գտնելու որեւէ հետք այս ուղղութեամբ, անհնարին եղաւ։ Գրեթէ տարուան մը (22 Մարտ 1642 – 9 Մայիս 1643) լուսթեան ընթացքին՝ Մոլինոյ կը նուիրուի տպագրութեան. նախ Սաղմոսարաւին (1642ին) եւ ապա յաջորդ տարին՝ Յիսուս Որդիի։ Մոլինոյի լուսթեան հետեւանքով՝ ոչ մէկ նորութիւն կրնանք ըսել զոչ գիրքերու տպագրութեան ընթացքին մասին։ Մեր գրութեան վերջաւորութեան՝ կը բերենք ամբողջութեամբ զոչ գիրքերու Յիսուսականները, որոնց իմաստը եւ եղած զանազան ակնարկները գուցէ աւելի հասկնալի ըլլան ընթերցողին՝ յետ գլտնալու վերի բոլոր մանրամասնութիւնները։

Տարուան մը լուսթեան յետոյ, 9 Մայիս 1643ին Մոլինոյ վերջին անգամ մըն ալ կը գրէ Ինկոյի, ուղելով լուսաբանել զինքը՝ Յովհաննէս Զոտայեցիի ունեցած տպագրական յետին գլտաւորութիւններուն նկատմամբ. ապա կը յայտնէ թէ 40 օրէն պիտի մեկնի Պոլիս, կրկին Վենետիկ վերադառնալու ճրագրով¹⁷¹։

1643 Յունիս ամսուն Մոլինոյ Վենետիկէն ճամբայ ելած ըլլալու է ղէպի Պոլիս. սակայն կէս ճամբուն վրայ, Միւնիխ մէջ մեռած է։ Այնպէս կը թուի թէ Մոլինոյի Հռոմէն հետք բերած գիրքերու մայրերը՝ փրեն սեփականութիւն էին, քանի այս ուղղութեամբ նամակներուն մէջ չենք գտներ ակնարկ կամ խոստում՝ զանոնք Հռոմ դարձնելու։

1644 Յունիս–Օգոստոս ամիսներուն կայ նամակագրութիւն Ինկոյի եւ Վենետիկ բնակող ՀՍ-ի գործակալ՝ Հ. Յովհաննէս–Մկրտիչի (P. Gio. Batta da Venezia) միջեւ, Մոլինոյի թողած տպագրական գիրքերու առնչութեամբ, որոնք հետաքրքրական են պատմութեան ամբողջացում մը տալու համար։

9 Յունիս 1644ին Հ. Յովհ. Մկրտիչ կը գրէ Վենետիկէն. «Պր. Մարկոս Ճինամիէն իմացայ՝ որ Յովհաննէս Մոլինոյ հայերէն Սաղմոսարանի տպագրութեան համար յարաբերութեան մէջ էր բժիշկ Արօմատարիոսի հետ, որ Վենետիկի մէջ պատկառելի անձ է եւ ինծի բարեկամ. ներկայիս շատ զբաղած ըլլալուն՝ հաղիւ աղատ ժամանակ ունենայ՝ պիտի խօսիմ հետք»¹⁷²։

171. SOCG, vol. 39, fol. 276.

172. SOCG, vol. 42, fol. 206.

Յուլիս 16ին աւելի մանրամասնութիւններ կու տայ՝ գրելով. «Հայերէն Սաղմոսարանը տպագրուած է Սալիդադայի տպարանը, որ սեփական տունն է Անտոնիոս Կարմինադէի. Յովհաննէս Մոլինոյ հայր՝ ամբողջ գործը ըրած է իր իսկ ձեռքերով: Մոլինոյ մեկնած է Պորիս եւ Միլան հասնելուն մեռած է: Հոս մնացած են միայն քանի մը փայտեր եւ գիրեր, որոնք պարտքի հետեւանքով՝ զբաւի տակ են: Իմ կարծիքով կարելի է շատ լաւ գնել, քանի զայն պահողին գլխաւոր նպատակը զբամն է»¹⁷³: Քանի մը օր ետք ակնարկելով նոյն նիւթին, կը գրէ 22 Յուլիսին. «Կարծեմ շատ առդի պիտի նայի այս առուտուրը, որովհետեւ շատ ալ ծախս ձեռք է անոնց վրայ»¹⁷⁴:

ՀՍ.ի Քարտուղարը, Ինկուլի, հետաքրքրուած է Մոլինոյի թողած գիրերով, եւ որով անգամ մը եւս կ'ապացուցուի թէ այդ գիրերը սեփականութիւն էին Մոլինոյի եւ ոչ թէ փոխ տրուած իրեն: ՀՍ.ի Ժողովը տրամադիր ըլլալով գնել զանոնք, Ինկուլի կը գրէ 30 Յուլիսին. «Պողպատէ հայերէն գլխադիրները, ինչպէս նաեւ ամբողջութիւնը (tutta la stanza) եթէ կարելի ըլլայ ստանալ Արամատարիոսէն, Ս. Ժողովը տրամադիր է վճարել իրեն. ըստ ինքեան՝ ինք պէտք է ծախէ գնոնք, որովհետեւ անօգուտ կերպով սրիտի մնան իր մօտ, եւ Ժամանակով՝ հայերէն ու մայրերը կրնան կորսուիլ, ու այնուհետեւ պիտի ստիպուի ծախել իբր երկաթ կամ իբր պղինձ: Ուստի, եթէ որոշէ ծախել՝ դու բանակցէ իր հետ, եւ հազիւ նոր Պապը ընտրուելի՝ կը խօսի՝ Քարտիկաններուն հետ, որպէսզի վճարես եւ առնես գիրերը»¹⁷⁵:

Ուրբանոս Ը. Պապը մեռած էր 1644 Յուլիս 29ին, իսկ Ինկուլի վերի նամակը գրած է 30 Յուլիսին, գիտնալով որ Քարտիկանները աշխուհետեւ պիտի դրաղէին Պապի թաղումին հանրէսներով եւ նոր Պապի ընտրութեամբ. ուստի գործը կը յետաձգէ՝ յետ ընտրութիւններու: Նոյնը կը վստահ նաեւ Վենետիկի Գործակալը՝ Հ. Յովհ. Մկրտիչ: Եւ որովհետեւ Վենետիկի Առաքելական Նուիրակն ալ տեղեակ էր Մոլինեան գիրերու հարցին, եւ նոր Պապին ընտրութեան համար կը պատրաստուէր մեկնել շուրջ, Հ. Յովհ. Մկրտիչ 13 Օգոստոսին կը գրէ Ինկուլի. «Ոսեցայ Արամատարիոսին հետ, եւ տեսայ որ մեծ հետաքրքրութիւն ցոյց տուաւ այս գործին: Ինծի համաձայն գործը պէտք է յետաձգել՝ մինչեւ որ քաղաքիս Նուիրակը հասնի Հռոմ. պէտք է մեծ ձեռնհասութեամբ մօտենանք այս խնդրին»¹⁷⁶:

Այս կերպով տպագրական գիրերու հարցը կը մարի, քան տարի ետք կրկին արծարծելու համար: Հարցովս հետաքրքրուող՝ կրկին

173. SOCG, vol. 42, fol. 207.

174. SOCG, vol. 42, fol. 208.

175. SOCG, vol. 42, fol. 225.

176. SOCG, vol. 42, fol. 211.

անգամ կ'ըլլայ Հռոմի Ս. Ժողովը, որու կը պատասխանէ Վենետիկի Առաքելական Նուիրակը՝ 10 Յունուար 1665ին. «Ի պատասխան Ձեր 15 Նոյեմբեր 1664 Թուակիր նամակին, լրջօրէն հետաքրքրուեցայ թէ արդեօք կա՞ն տպագրական հայ գիրքեր քաղաքիս մէջ. ու ի վերջոյ յաջողեցայ գտնել Յովհաննէս Պովիս խոսրացին, որ հայերէն՝ Ծախու առած է թէ՛ գիրքերը եւ թէ՛ երկու տեսակ գիրք, որ է Սաղմոսաքան եւ Յիսուս Որդի, ընդ ամէնը 1·400 օրինակ. ամբողջ գիրքերուն եւ գիրքերուն համար կը պահանջէ 600 տուֆադ, որ Հռոմի դրամով կ'ընէ 1791 սկուդ: Իմ կարծիքով տպագրական գիրքերը նոյն են ՀՍ.ի տպարանի գիրքերուն հետ»¹⁷⁷:

ՀՍ.ի Ժողովի 2 Մարտ 1655ի նիստով՝ կը քննուի այս հարցը, որու մէջ հետաքրքրովթիւն ցոյց չի տրուիր տպուած գիրքերուն նըկատմամբ, այլ միայն. «Թող գրուի Վենետիկի Առաքելական Նուիրակին՝ առնելու անդրադոյն տեղեկութիւններ, թէ արդեօք գիրքերը իրապէս Ս. Ժողովի՞ն են կամ ոչ. չըլլալու պարագային՝ չեղեալ նըկատուի այս հարցը»¹⁷⁸:

Յաջորդաբար հարցը մոռացութեան՝ կը մատնուի, եւ կամ մեր կողմէ կարելի չեղաւ գտնել ուրիշ վաւերացողութիւններ:

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

177. SOCG, vol. 223, fol. 149.

178. Acta, vol. 34, fol. 36, n. 30.

Résumé

LA TYPOGRAPHIE ARMÉNIENNE ET ROME

P. SAHAK DJEMDJEMIAN

En puisant dans les archives de la Propagande de la Foi, l'auteur contribue à l'histoire de la typographie arménienne. Dès le XVIe siècle, les papes ont souhaité créer une imprimerie dotée de caractères divers d'alphabets orientaux, afin de s'en servir pour la diffusion de la doctrine catholique dans les Eglises d'Orient.

L'auteur insiste sur des publications demeurées inconnues jusqu'à nos jours dans l'histoire de la typographie arménienne. Se servant de nouvelles sources, il illustre l'effort des Arméniens pour publier la Bible avec l'aide de l'autorité ecclésiastique de Rome. A l'époque, celle-ci tenait absolument surveiller les publications orientales tant arméniennes que autres, afin que des hérésies ne s'y glissent.

Les Arméniens de Djoulfa s'adressent au pape en 1629 afin d'obtenir une édition de la Bible arménienne. Le Patriarche Hovhannès le Sourd de Constantinople arrive à Rome en 1632, en apportant avec lui un manuscrit de la Bible pour publication. Le Patriarche Zakaria de Constantinople envoie à Rome l'Arménien Hovhannès Molino pour y poursuivre l'édition de la Bible, traduite en arménien au Ve siècle. Au bout d'un an, à peine arrive-t-on à achever la correction des Psaumes que Hovhannès Molino fait imprimer à Venise avec les caractères qu'il avait apportée, avec lui de Rome. Son intention de publier également les Evangiles n'est pas autorisée par Rome.

L'auteur de l'article a voulu montrer la ténacité des Arméniens à avoir à l'époque une édition de la Bible arménienne, mais par manque de spécialistes et de gens possédant la langue à l'époque, Rome n'est pas à même de réaliser leur souhait, et ce sera Voskan Erévantsi qui publiera la Bible en arménien classique en 1666 en Hollande.